

STADS

geschiedenis

nummer 1
1re jaargang - 2006

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck
Universiteit Antwerpen
Centrum voor Stadsgeschiedenis
Prinsstraat 13
B-2000 Antwerpen
++ 32 (0)3 220 42 68
bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
tel. +31 (0) 35 6859856 fax +31 (0) 35 6859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)
Studentenabonnement per jaargang €25,-
Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

ISSN: 1872-0676

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Stadsgeschiedenis

Uitgangspunten van een nieuw tijdschrift

Traditie en vernieuwing

Sinds de tweede wereldoorlog is de discipline van de stads- of stedengeschiedenis steeds sterker op de voorgrond getreden. Tijdschriften en reeksen in de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland kennen heel wat succes. In België stonden de inmiddels grotendeels afgebouwde initiatieven van het vroegere Gemeentekrediet garant voor een voortdurende belangstelling. Vandaag verlevendigen allerlei verenigingen, onderzoeksgroepen of onderzoeksprojecten in België en Nederland opnieuw het wetenschappelijke debat (de Nederlandse *Werkgroep stedengeschiedenis*, het Belgische IUAP-project *Urban society in the Low Countries from the late middle ages to the 16th century*, het Antwerpse *Centrum voor stadsgeschiedenis* en het onlangs opgestarte NWO-project *Urbanisatie en stadscultuur*). In de voorbije decennia is de discipline evenwel geregeld van gedaante veranderd. Waar studies in de jaren 1950 en 1960 nog zochten naar de specificiteit van elke stad en naar juridische, politieke en economische verschuivingen die het ontstaan en de groei van steden hebben bepaald, is men onder invloed van Amerikaanse en Engelse stadshistorici en van de dynamiek van de Braudeliaanse historiografie heel anders met stedelijke nederzettingen beginnen omgaan. In de jaren 1980 en 1990 is deze nieuwe benadering ook in de Belgische en Nederlandse historiografie doorgedrongen.

Object of subject?

In dit proces zijn twee stromingen duidelijk te onderscheiden. Er is enerzijds de stadsgeschiedenis die een overkoepelende discipline wil zijn, weg van de fragmentering van het onderzoek in economische, sociale, culturele, religieuze, politieke en institutionele componenten. De stad is geen onafhankelijke ontwikkelingsvariabele (het paradigma van de Amerikaanse *new urban history*), maar een toneel, de plaats van de actie en het brandpunt waar de integratie van subdisciplines moet plaatsvinden. Interdisciplinariteit wordt door dat gemeenschappelijke discussieforum makkelijker. De stad laat toe om bepaalde complexe fenomenen als sociale uitsluiting, politieke netwerken, economische innovatie en culturele creativiteit efficiënter te onderzoeken, maar in feite is de stedelijke achtergrond een neutraal gegeven. De tweede stroming behandelt de stad als een actieve biotoop en een 'versneller' van ontwikkelingen (Braudel). Deze stadsgeschiedenis onderscheidt zich fundamenteel van de eerste benadering omdat de stad omwille van haar materialiteit iets toevoegt aan processen, wat zonder die dimensie niet zichtbaar is. Het gaat dus om meer dan een 'stedelijke achtergrond' of een toevallig decor. Theodore Hershberg waarschuwde al voor de gevaren van een al te neutrale perceptie van stedelijkheid: 'so long as urban history remains a rubric under which can be placed all things that happened in cities, progress is more than likely to be impeded'

(‘The new urban history: toward an interdisciplinary history of the city’, *Journal of urban history*, 5, 1978). Steden zijn net katalysatoren voor verandering, ontmoetingspunten van ideeën, laboratoria van vernieuwing; groei, verandering en innovatie zijn sleutelbegrippen. De dichtheid van sociale contacten, de concentratie van culturele activiteit en politieke macht en de opportuniteiten voor economisch initiatief staan als het ware garant voor een dynamische ontwikkeling en sturen deze naar vernieuwing, flexibiliteit en creativiteit. Deze school, die duidelijk haar wortels heeft in de lange naoorlogse groeiperiode, heeft met andere woorden oog voor de dynamiek die door de eigenheid van de stedelijke samenleving wordt bepaald. De stad is een ‘actor’ in een dynamisch en optimistisch verhaal van vooruitgang (of zoals Jacques Le Goff het formuleerde een ‘*agent de civilisation*’).

De stadshistoriografie uit de jaren 1980 en 1990 heeft beide visies willen verzoenen. Men wilde weg van de steriele benadering van individuele steden, en zocht naar verklaringen in systemen van steden. Beweging in netwerken, interactie tussen stad en politiek, het delokaliseren van economische activiteit en de relatie met de omgeving van de stad, de netwerkanalyse van bepaalde groepen in de stad of de relatie tussen sociale ruimte en stedelijkheid zijn maar enkele van de talrijke denkrichtingen die aan bod zijn gekomen. De rijke oogst aan studies, die door dit debat zijn ontstaan, vormen meteen het beginpunt voor de invulling van het nieuwe Nederlandstalig tijdschrift. Actueel onderzoek gaat uit van de centraliteit van begrippenclusters als ‘de stad als materieel object’ of het ruimere maar minder scherp omlijnde concept van ‘stedelijkheid’. In het verlengde daarvan dient het discussieplatform, dat dit nieuwe tijdschrift wil zijn, zich te focussen op de actieve dialoog van de stedeling met de stedelijke ruimte en de wisselwerking tussen de mens en de geconstrueerde sociale ruimte die de stad in feite is.

Een stad kan daarom niet worden beschouwd als een neutrale achtergrond. De stad blijft een actor en de verklaringsmodellen zullen altijd of tenminste gedeeltelijk uitgaan van een urbane variabele. Omwille van de specificiteit van de intermenselijke relaties die ze genereert, kan de stad geen passief toneel zijn. De stad is een actieve betrokkene in bepaalde maatschappelijke processen, maar deze processen zijn niet noodzakelijk uitsluitend of zelfs niet overwegend met het stedelijke fenomeen verbonden. Onder in-

vloed van de cultuurantropologische benadering van historische processen, wordt de stad bovendien niet langer gezien als een louter fysieke ruimte (zie de voorbije congressen van de European Urban History Association). Een stad is ook een culturele en mentale habitus en een maatschappelijke perceptie, die zowel op micro- als op macro-niveau actief is. Bij deze 'Braudelïaanse' uitgangspunten moet evenwel het dwingende verband met moderniteit en innovatie worden gerelativeerd. Sociale interactie in een stedelijk milieu hoeft immers niet per definitie innoverend en creatief te zijn. Dichtheid van contacten kan ook andere reflexen genereren, zoals zelfbescherming, conservatisme, clustering binnen bepaalde sociale milieus, afsluiting, xenofobie enzovoort.

De verworvenheden van de *new urban history* mogen evenwel niet uit het oog worden verloren en de aandacht voor een interdisciplinaire benadering moet prominent op de voorgrond blijven. Het nieuwe tijdschrift wil daarom een ontmoetingsruimte creëren waar disciplines als sociologie, economie, geografie, planologie, archeologie, letterkunde, de studie van de materiële cultuur en kunstwetenschappen elkaar kunnen kruisbestuiven in een chronologisch verhaal van continuïteiten en discontinuïteiten. Net die interdisciplinariteit is de grote kracht van de stadsgeschiedenis. De stad is immers een kluwen van sociale netwerken, economische functies, politieke structuren, juridische organisatievormen en culturele expressievormen. Steden zijn echter ook veel meer dan louter een opeenstapeling op een relatief kleine oppervlakte van mensen met eigen attitudes en visies op werken, wonen en leven. De stad creëert een eigen identiteit en veroorzaakt zowel bij de eigen inwoners als bij buitenstaanders veranderende attitudes. Een beter begrip daarvan kan enkel maar worden bekomen vanuit haar historisch karakter. De historiciteit vormt de essentie van de stad, of het nu gaat over haar materialiteit als landschap in het landschap, over haar sociale realiteit, over haar kracht als metafoor.

Over het materiële object

De stadsgeschiedenis houdt zich bezig met de productie van het stedelijk landschap, met morfologie en morfogenese. Daarbij gaat het om de gebouwde omgeving als neerslag van de plaatsspecifieke maatschappelijke ontwikkeling, en de aanpassing van de

versteende ruimte aan de veranderende eisen van de gebruikers. De specificiteit van de stedelijke ruimte wordt gedictéerd door de lokale fysieke onderlegger, door de plaats van de stad in het stedensysteem (denk aan netwerksteden als Antwerpen en Amsterdam; een centrale plaats als Hasselt; een representatieve hoofdstad als Brussel) en ten slotte door de inwerking van dominante economische, politieke en culturele trends op functie en vormgeving van het stedelijke weefsel. Die combinatie van invloeden levert de verklaring voor de grote onderlinge verschillen in het stadslandschap van steden die vanuit een functioneel perspectief vergelijkbaar zijn. Antwerpen en Amsterdam dankten beide hun groei aan hun centrale positie in het commerciële netwerk van de vroegmoderne periode. Toch vertonen de beide stadslandschappen meer verschillen dan overeenkomsten. De verschillen worden niet alleen verklaard door asynchrone ontwikkeling, maar vooral door de geheel verschillende wijze waarop stadsbesturen, particulieren, religieuze organisaties etcetera vorm hebben gegeven aan de uitdagingen van een snel groeiende handelsstad.

Een stad is bovendien niet alleen een versteende ruimte maar ook een tekst: een document met talloze doorhalingen en aanvullingen, geschreven in vele talen en dialecten. Een louter functionele duiding (woonhuis, kerk, kantoor) doet de stedelijke gebouwenvoorraad bijgevolg ernstig tekort. Gebouwen zijn ook op te vatten als *statements*, als de nadrukkelijke manifestaties van opdrachtgevers die met de gehanteerde bouwstijl, het volume, de bouwmaterialen en het decoratief programma een boodschap willen brengen. Dat geldt ook voor het stedelijke ensemble als geheel. Zichtassen, sterrenpleinen en een dambordpatroon of juist slingerende lanen en overbouwingen en ten slotte het marktconform aanhouden van de agrarische eigendomsvormen als onderlegger van stadsuitbreiding zeggen ons veel over lokale macht of het ontbreken daarvan. De stadsverkaveling is een afspiegeling van machtsverhoudingen en het ontwerp van de herverkavelde ruimte doet een uitspraak over de indruk die 'de machthebber' wil maken: een representatieve staatsstad (Brussel onder Leopold II), een egalitair-democratische stad, een stad die verknocht is aan het vrije ondernemerschap. De stad is ook een versteende neerslag van machtsstrijd en conflicterende ontwerpvisies. De vele tegenstellingen in het stadslandschap van bijvoorbeeld Brussel getuigen van deze processen.

Stadsgeschiedenis houdt zich uiteindelijk bezig met de interactie tussen de gebouwde omgeving en de gebruikers. Anders gezegd: de locatie van bewoners ten opzichte van voor hen belangrijke activiteiten (werken, opleiding, culturele en religieuze activiteiten, uitgaan) en vanzelfsprekend de koppeling tussen die twee polen: infrastructuur en vervoer. Hier gaat het om (letterlijk) de strijd om en in de ruimte, om verdringingsprocessen als *city-vorming*, om de territoriale uitsortering van wonen en werken van bewonersgroepen op dimensies als welstand en etniciteit, en dat op een immer uitdijend schaalniveau: van bouwblok naar buurt naar stadsdeel en na 1945 in volle hevigheid tussen kernstad en *suburbia*. Dat de overgang van functioneel en naar welstand gemengde stadswijken naar homogene *single-class suburbs* een grote invloed heeft gehad op het leven van alledag laat zich raden.

Over stedelijkheid

Steden verschillen onderling in het soort bewoners dat ze aantrekken.. Die selectieve attractie vloeit voort uit de aard van de werkgelegenheid ter plekke, van de kwaliteit van de woningvoorraad en van de omvang en kwaliteit van de stedelijke voorzieningen. Dat die mix van *resources*, gebouwde omgeving en bewoners van de stad een hogedrukpan kan maken, met een ongekeerde bloei en innovatie van het cultureel-intellectuele leven blijft een van de meer fascinerende onderzoeksthema's. Steden worden gemaakt in een voortdurend proces van constructie, deconstructie en reconstructie. Het oude Italiaanse adagium *fare la città* blijft onverminderd van kracht. Het ontrafelen van de interacterende factoren die bloei of verval veroorzaakten is niet alleen een intellectuele uitdaging, maar is bovendien van betekenis voor het actuele discours. Welke steden hebben nog een toekomst in het postmoderne informatietijdperk? Wordt de keuze voor een grootstedelijk woonadres nog ingegeven door de band met het werk, of louter gedictieerd door consumptief-recreatieve *lifestyles*? Is het 'stedelijk tapijt', zoals zich dat in Vlaanderen of in de Randstad heeft uitgerold, niet een veel realistischer toekomstbeeld dan de door subsidies en toerisme opgepepte steden en stadjes?

Hoewel de stad herkenbaar is als ecologisch, sociologisch en morfologisch gegeven, blijft ze als dusdanig moeilijk definieerbaar. Decennialang was de grens tussen stad en

platteland het onderwerp van een onvruchtbare discussie bij de studie van pre-industriële samenlevingen, maar ook vandaag nog is er niet altijd een consensus over wat nu een stad tot een stad maakt. De stedelijke samenleving is een continuüm van metropolen, centrumsteden en kleinere markt- en industriestadjes. De omvang van de stad, maar ook de sociale, economische en culturele organisatie ervan bepalen de *stedelijkheid*. Stedelijke identiteit is immers niet alleen afhankelijk van een sociale of culturele groep. Ze heeft ook een heel ander karakter in een wereldstad als Londen dan in een middelgrote havenstad als Antwerpen of Rotterdam, in een kleine regionale centrumstad als Turnhout of Zwolle of in een op Brussel gerichte pendelgemeente als Ninove. Daarom moet van een dynamisch, pragmatisch en functionalistisch stadsbeeld worden uitgegaan. Steden kunnen elk hun specifieke eigenheid verwerven, waardoor een gemeenschappelijk substraat 'stedelijkheid' een heel relatief begrip wordt. Belangrijk is dat deze 'stedelijkheid' een referentiekader is: de eigenheid van een stad is een manier om zichzelf te identificeren en te plaatsen tegenover anderen, stedelingen en niet-stedelingen. De stad is een ruimte waar heel eigen ontwikkelingen plaatsvinden, die voor een groot deel worden gegenereerd door de 'stedelijkheid', maar waar tussen deze ontwikkelingen en de stedelijke ruimte een interactie plaats vindt.

Concreet wil dit tijdschrift een zo breed mogelijk forum aanbieden voor wetenschappelijke discussie over steden en stedelijkheid. Het wenst zich open te stellen voor alle onderzoek waarbij de historiciteit van de stad centraal staat, en het wil onderzoekers uit alle periodes en alle disciplines uitnodigen om er het wetenschappelijk debat te voeren. Toch is enige positionering wenselijk, net om de specificiteit van het stedelijke karakter van Noordwest-Europa te benadrukken (de oude Nederlanden en de omliggende gebieden in het huidige Noord-Frankrijk, België, Nederland, het Rijnland en langs de Noordzeekusten). Deze regio kende reeds vanaf het ontstaan van het stedelijke netwerk een heel specifieke identiteit, die niet zoals in Frankrijk of Engeland was gebaseerd op de groei van een of meer reusachtige metropolen, maar wel op een ongekende densiteit van middelgrote steden. Het is het meest verstedelijkte gebied van Europa zonder evenwel de potentie van een echte grootstad. Dergelijke stedelijke clusters genereren een heel eigen stedelijke attitude, die sterk kan verschillen met een 'metropool-identiteit'. De verstedelijkte gebieden rond Rijsel, de driehoek Brussel-Antwerpen-Gent, de Randstad en het industriële Maasbekken, met uitlopers in de Borinage, worden gekenmerkt door fragmentatie en integratie, door functionele specialisatie en beweging, door sterke banden tussen stad en platteland. Onderzoek naar de historische specificiteit van een dergelijke verstedelijking kan de discussie aanwakkeren rond hedendaagse ontwikkelingen als de opkomst van nieuwe grensoverschrijdende stadsregio's (Rijsel-Kortrijk en Luik-Maastricht) of complementaire en concurrerende havensystemen (Duinkerke, Zeebrugge, Gent, Antwerpen, Rotterdam).

De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit

Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)

Inleiding

Europese steden hebben sinds de Industriële Revolutie te kampen met een negatief imago. In Vlaanderen is deze antistedelijke reflex nog sterker aanwezig doordat de overheid lange tijd het wonen buiten de stad actief stimuleerde en het stedelijke leefcomplex stigmatiseerde als een morele poel van verderf.¹ De stedelijke criminaliteit werd al meermaals aangeduid als één van de oorzaken, en tot op zekere hoogte is dat terecht. De dertien Vlaamse kernsteden huisvestten in 2000 slechts vijftientig procent van de Vlaamse bevolking, maar er vonden 42 procent van alle vermogensmisdaden en 36 procent van alle gewelddelicten plaats. In totaal werd 38 procent van alle geregistreerde criminele feiten in één van deze kernsteden gepleegd.² Volgens de veiligheidsmonitor van de federale politie lag het slachtofferschap voor gewelddelicten in 2000 en 2002 in grote steden en agglomeratiegemeenten een aantal procenten hoger dan in regionale en kleinere steden. Matige en zwak verstedelijkte gemeenten blijken nog minder last te hebben van geweld.³

Deze situatie is volgens sociologen historisch gezien geen constant gegeven. De overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw bestempelden zij als een fundamentele breuk in de geschiedenis van West-Europa. De toenemende modernisering, industrialisering en verstedelijking zou de criminaliteit vanaf de negentiende eeuw drastisch hebben doen stijgen in de grote steden. Voordien werd vooral de geweldcultuur op het platteland gevreesd.⁴ Vroegmoderne bronnen schilderden het platteland af als erg gevaarlijk. Rurale gebieden, ook in de Zuidelijke Nederlanden, waren bekend om hun hoge graad van banditisme.⁵ Reizigers waagden zich zelden ongewapend op weg buiten de steden. De angst voor gewapende overvallen zat er bij de bevolking zo diep in dat het zelfs een thema werd in de genreschilderkunst.⁶

1 C. Kesteloot, 'Verstedelijking in Vlaanderen: problemen, kansen en uitdagingen voor het beleid in de 21e eeuw'. z.d. <http://www.thuisindestad.be/html/witboek/downloads/Ponsaers.pdf> (16 augustus 2005) 15-17, 24-25.

2 Eigen berekening op basis van de criminaliteitscijfers van 2000. Deze cijfers komen uit: J. Laureys, *Stadsmonografie Antwerpen 2003* (Brussel 2003) 84, 88. Dit rapport is beschikbaar op internet: <http://www.thuisindestad.be/html/monograf/index.html> (17 augustus 2005). De demografische gegevens komen van de website van de Vlaamse administratie Planning en Statistiek (APS): <http://aps.vlaanderen.be/statistiek/cijfers/demografie/bevolkingsindicatoren/Bevolking006.xls> (17 augustus 2005).

3 P. Klinckhamers (red.), 'Veiligheidsmonitor 2002. Tabellenrapport. Resultaten van de federale enquête: vergelijking gewesten – provincies – gemeentetypen – zonetypen'. 2002. <http://www.poldoc.be/dir/dgs/dsb/document/secu2002/nl/rapporten/Vglgeon.pdf> (17 augustus 2005) 58.

4 J.P.L. Burgers, 'Onveiligheid in de stad', *Justitiële verkenningen*, 27 (2001) 25-26.

5 A. Mączak, *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 2001) 227-245.

6 Verschillende Belgische musea bezitten een aantal zeventiende en achttiende-eeuwse werken die 'overvallen op het platteland' expliciet als onderwerp hebben. Enkele voorbeelden: P. Tillemans, *Aanval op een konvooi*. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, ca. 1684-1734; S. Vrancx, *Landschap met overval op reizigers*. Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, ca. 1573-1647; S. Vrancx, *Reizigers door rovers overvallen*. Ant-

Mogelijk had het vroegmoderne platteland te kampen met een ernstig imagoprobleem, maar er zijn voldoende aanwijzingen om te geloven dat het beeld van het gevaarlijke platteland wel degelijk aan de realiteit beantwoordde. Historici beschouwen de Industriële Revolutie wel niet langer als een plotse omslag ten opzichte van het verleden, maar ze zijn het er globaal over eens dat het platteland tijdens het Ancien Régime veel gevaarlijker was dan de stad.⁷ Robert Muchembled benadrukte in verschillende studies de hogere gewelddadigheid op het platteland en het 'achterlijke' karakter van het rurale misdaadpatroon.⁸ Ook in de Nederlanden kwamen gewelddaden vaker voor in de meer perifere, landelijke regio's.⁹ Gewelddadige bendes waren voornamelijk een privilege van het platteland.¹⁰

Dit artikel wil dieper ingaan op de verschillen tussen de stedelijke en rurale criminaliteit in de periode tussen 1300 en 1800. Tot nu toe gaan criminaliteitshistorici – ondanks de bovengenoemde inzichten – meestal voorbij aan de verschillen tussen stad en platteland. Manuel Eisner maakt in zijn overzicht van de langetermijndaling van geweld in Europa bijvoorbeeld geen onderscheid tussen stad en platteland, en Eva Lacour bekritiseerde Pieter Spierenburgs vaststellingen voor de zeventiende en achttiende eeuwse metropool Amsterdam op basis van onderzoek naar Duitse plattelandscriminaliteit.¹¹ Onderzoekers gebruiken de stad doorgaans slechts als decor voor hun onderzoek, waarbij de stedelijke misdadigheid als een *pars pro toto* geldt voor de hele maatschappij.¹² Vooral een systematische, comparatieve aanpak ontbreekt. Daarom zal deze bijdrage op zoek gaan naar de verschillen tussen het stedelijke en het landelijke geweldpatroon in de Nederlanden. In een eerste paragraaf zal de geweldgraad in de stad en op het platteland worden bepaald aan de hand van doodslagcijfers. Hoewel specialisten het erover eens zijn dat doodslagcijfers de beste maatstaf voor gewelddadigheid bieden, scheppen ze geen volledige duidelijkheid. Daarom komen in het tweede deel

werpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, ca. 1573-1647; D. Van Dongen, *Overval op een koets*. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, ca. 1748-1819.

7 E.A. Johnson en E.H. Monkkonen, 'Introduction', in: E.A. Johnson en E.H. Monkkonen (reds.), *The civilization of crime. Violence in town and country since the Middle Ages* (Chicago/Urbana 1996) 7-13; E.A. Johnson, 'Urban and rural crime in Germany, 1871-1914', in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 251; A. Quaiyum Modhi en C. Tilly, 'Urbanization, crime, and collective violence in 19th-century France', *American journal of sociology*, 79 (1973-1974) 296-318; J.A. Sharpe, 'Crime in England: long-term trends and the problem of modernization', in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 17-20.

8 R. Muchembled, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle* (Turnhout 1989) 403-405; Idem, *L'invention de l'homme moderne. Culture et sensibilités en France du XVe au XVIIIe siècle* (Parijs 1988) 137-150, 180.

9 H. Diederiks, 'Urban and rural criminal justice and criminality in the Netherlands since the Middle Ages: some observations', in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 160-162; F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)* (Brussel 1981) 342.

10 F. Egmond, 'Between town and countryside: organized crime in the Dutch Republic', in: Johnson en Monkkonen, *The civilization of crime*, 138-149.

11 M. Eisner, 'Modernization, self-control and lethal violence. The long-term dynamics of European homicide rates in theoretical perspective', *British journal of criminology, delinquency and deviant social behaviour*, 41 (2001) 618-638; Idem, 'Long-term historical trends in violent crime', *Crime and justice. A review of research*, 30 (2003) 83-142; E. Lacour, 'Faces of violence revisited. A typology of violence in early modern rural Germany', *Journal of social history*, 34 (2001) 649-667; P.[C.] Spierenburg, 'Faces of violence: homicide trends and cultural meanings: Amsterdam, 1431-1816', *Journal of social history*, 27 (1994) 701-716. Spierenburg concludeerde nochtans in zijn artikel dat hij op basis van zijn materiaal geen vaststellingen kon doen voor het platteland.

12 Zie de algemene opmerkingen over de stad als decor voor historische studies in: P. Kooij, 'Het format van de stad. Een evaluatie van recente Nederlandse stadsgeschiedenissen', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 117 (2002) 293-306.

van dit artikel de kwalitatieve aspecten van geweldplegingen aan bod. Centraal staat de idee dat de stad al vrij vroeg een modern misdaadpatroon, met weinig gewelddelicten, vertoonde.¹³ Er zal worden gargumenteerd dat de specificiteit van de stedelijke sociale context in grote mate dit criminaliteitspatroon bepaalde. De stad was én is immers een 'sociaal laboratorium'. Stedelijke samenlevingen genereren een groot individualisme en een sterke neiging tot sociale polarisatie. Langs de andere kant creëert een stad ook meer, nieuwe en langere afhankelijkheidsrelaties tussen mensen.¹⁴

Om de verschillen tussen rurale en stedelijke criminaliteit in kaart te brengen, maken we in dit artikel gebruik van zoveel mogelijk beschikbare misdaadcijfers. Deze data zijn afkomstig uit eigen bronnenonderzoek, licentiaatsverhandelingen en wetenschappelijke artikels en monografieën gebaseerd op archieven van lokale rechtbanken van vorstelijke, heerlijke of stedelijke aard.¹⁵ Het bundelen van al deze gegevens leverde een uitgebreide databank op met voornamelijk informatie over de vervolgde misdaden en de uitgesproken straffen. De diverse oorsprong van deze gegevens vormt op zich geen probleem: de auteurs van de gebruikte wetenschappelijke studies selecteerden doorgaans de meest relevante bronnen voor hun onderzoeksgebied en minder betekenisvolle records worden weggecijferd door gebruik te maken van een groot aantal gegevens. De betrouwbaarheid van de gegevens kan bovendien worden getoetst op basis van hun herkomst. Vóór 1600 bieden doorgaans de rekeningen van vorstelijke officieren de beste informatie, terwijl daarna de lokale schepenbanken een steeds belangrijker rol gingen spelen.¹⁶ Voor de periode van de veertiende tot de zestiende eeuw gebruikten 70 percent van de geraadpleegde studies de vorstelijke bronnen. Onderzoekers van de zeventiende eeuw steunen in 87 percent van de gevallen op data uit stedelijke correcties. Voor de achttiende eeuw stijgt dit percentage tot 99 percent.

Cijfers en berekeningen in dit artikel zullen steeds steunen op de meetpunten uit deze databank, tenzij het in voetnoot anders staat aangegeven.¹⁷ In totaal bevat de databank informatie over meer dan 200.000 misdaden, verdeeld over 520 verschillende meetpunten. Elk meetpunt bevat – al naargelang de beschikbaarheid – ook informatie over het aantal lijkschouwingen en de uitgesproken straffen, die op een gegeven tijdstip werden geregistreerd in een bepaalde stad, dorp, streek of jurisdictie.¹⁸ Voor deze bijdrage werden naast de lijkschouwingen en doodslagvervolgingen enkel de cijfers met

13 'Modern' wordt in de tekst enkel gebruikt als een attenderend begrip dat wijst op de evolutie naar het hedendaagse patroon. Nergens pretenderen we enig normatief of teleologisch perspectief met deze term.

14 H. van der Loo, 'Modernisering en de stedelijke kwestie', in: J. Van Hoof en J. Van Ruysseveldt (reds.), *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële omwenteling tot in de 21ste eeuw* (Amsterdam/Meppel 1998) 343-357; J. van Hoof, 'Integratie, sociale ongelijkheid en identiteit in de moderne samenleving', in: Van Hoof en Van Ruysseveldt (reds.), *Sociologie en de moderne samenleving*, 393-407.

15 Andere historici constateerden al dat tot op het einde van het Ancien Régime het zwaartepunt van het juridisch systeem op lokaal vlak lag. H. Diederiks, 'Long-term developments in criminal justice and criminality in the Northern Netherlands. European or Dutch perspective?', in: X. Rousseaux en R. Lévy (reds.), *Le pénal dans tous ses États. Justice, états et sociétés en Europe (XIIe-XXe siècles)* (Brussel 1997) 128.

16 Zie over het uitdovende belang van de rekeningen van centrale gerechtsofficieren: Vanhemelryck, *De criminaliteit*, 58-66. De rol van de stedelijke schepenbank en vierschaar komt uitvoerig aan bod in: W. Meewis, *De vierschaar. De criminele rechtspraak in het oude Antwerpen van de veertiende tot het einde van de achttiende eeuw* (Kapellen 1992) 71-128.

17 De lijst met gebruikte studies zal online beschikbaar worden gesteld op de website van *Stadsgeschiedenis*.

18 Om correcte jaargemiddelden te berekenen werd minstens gebruik gemaakt van gegevens over een tijdspanne van tien jaar. Die data werden dan herleid tot jaargemiddelden.

betrekking tot vermogens- en gewelddelicten weerhouden, omdat zich daar de voor ons onderzoek belangrijkste veranderingen voordeden.

Dalende gewelddadigheid in de stad én op het platteland

Na enkele hevige debatten erkennen bijna alle specialisten dat doodslagcijfers het beste toelaten om langetermijntendensen in geweld te 'meten'.¹⁹ De juridische definitie van doodslag blijft in de loop van de geschiedenis vrij constant, wat diachrone vergelijkingen vergemakkelijkt. Bovendien behoren moord en doodslag tot de moeilijkst te verbergen misdaden.²⁰ We kunnen er van uitgaan dat de sociale controle op dit vlak altijd al erg groot was, aangezien het verlies van een naaste een universeel menselijke emotie is.²¹ Veranderingen in de opvattingen over en repressie van misdaden heeft met andere woorden weinig impact op de registratie van doodslagen.²²

Toch gaat het niet om een perfecte bron. Ook doodslagcijfers ontsnappen niet aan het zogenaamde 'dark number': dit is het aantal criminele feiten dat om allerlei redenen (slechte rapportering, niet ontdekken enzovoort) nooit werd geregistreerd.²³ Volgens een vijftiende-eeuwse kroniek bleef in Atrecht drievierde van alle misdaden onbestraft.²⁴ Grondig onderzoek naar de Brugse situatie in de periode 1480-1500 geeft aan dat in deze stad 46 percent van alle doodslagen via gerechtelijke weg werden afgehandeld, het grootste deel daarvan op lokaal vlak.²⁵ Pieter Spierenburg toonde op basis van lijkschouwingen aan dat in het zestiende-eeuwse Amsterdam slechts zeven percent van de doodslagen lokaal werd vervolgd.²⁶ In de loop van de tijd verbeterde de situatie wel grondig. In Nijvel werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog altijd maar 23 percent van de plegers van doodslag effectief bestraft, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam in Eeklo 88 percent van alle doodslagen uiteindelijk voor het gerecht.²⁷ Een langetermijndaling van de doodslagcijfers kan dus onmogelijk te wijten zijn

19 Zie bijvoorbeeld: L. Stone, 'Interpersonal violence in English society, 1300-1980', *Past & present*, 101 (1983) 22-33; J.A. Sharpe, 'The history of violence in England: some observations', *Past & present*, 108 (1985) 206-215; L. Stone, 'A rejoinder', *Past & present*, 108 (1985) 216-224.

20 J.S. Cockburn, 'Patterns of violence in English society: homicide in Kent, 1560-1985', *Past & present*, 130 (1991) 76.

21 Zie o.a. P. Ekman, *Gegrepen door emoties. Wat gezichten zeggen* (Amsterdam 2004) 97-99.

22 E.[H.] Monkkenen, 'New standards for historical homicide research', *Crime, history & societies*, 5 (2001) 5-26.

23 Hoewel slachtofferbevragingen een gedeeltelijke oplossing bieden, stelt het 'dark number' ook hedendaagse criminologen voor een probleem. Zie: J. Goethals e.a., 'Criminologisch onderzoek in België', in: K. Beyens e.a. (reds.), *Criminologie in actie. Handboek criminologisch onderzoek* (Brussel 2002) 140.

24 R. Muchembled, *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus, XVe-XVIIIe siècle* (Parijs 1992) 58.

25 I. Andries, Misdad in het laatmiddeleeuwse Brugge (1480-1500) (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1996) 24, 80-81. Het werkelijke aantal gepleegde doodslagen werd hier niet berekend op basis van lijkschouwingen maar aan de hand van gegevens uit een eigentijdse kroniek. Deze kroniek is net als lijkschouwingslijsten een onafhankelijke bron die los staat van repressieve bronnen. Om de volledigheid van deze kroniek in te schatten tellen we het aantal door de auteur vermelde gerechtelijke executies. Het werkelijke aantal uitgevoerde terechtstellingen kan immers worden gecontroleerd aan de hand van de rekeningen van de gerechtelijke officieren. Omdat deze kroniek melding maakt van 80 percent van alle executies die in Brugge tussen 1480 en 1500 plaatsvonden, nemen we aan dat de auteur ook ongeveer tachtig percent van het aantal gepleegde doodslagen noteerde. Zo komen we aan een jaarlijks gemiddelde van 25,6 doodslagen per 100.000 inwoners in Brugge.

26 P.[C.] Spierenburg, 'Long-term trends in homicide: theoretical reflections and Dutch evidence, fifteenth to twentieth centuries', in: Johnson en Monkkenen, *The civilization of crime*, 79.

27 X. Rousseaux, 'Ordre et violence. Criminalité et répression dans une ville brabançonne. Nivelles (1646-1695)', *Revue du droit pénal et de criminologie*, 66 (1986) 675; berekening op basis van een vergelijking van het aantal lijkschouwingen en het aantal vervolgde doodslagen. S. Van Vooren, *De criminaliteit voor de vierschaar van Eeklo, 1746-1795* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent 1997) 60, 140.

Tabel 1: Evolutie van de doodslagcijfers in de stad en op het platteland in de Nederlanden (1300-1800)

periode	cijfers berekend door Eisner	doodslagcijfer per jaar per 100.000 inwoners		relatief aandeel doodslag in totale repressie		totale repressie per jaar per 100.000 inwoners		aantal doodslagen per jaar per 100.000 vervolgde misdaden	
		stad	platteland	stad	platteland	stad	platteland	stad	platteland
n	32	151	41	139	25	303	42	139	25
1300-1349		2	—	—	—	10	—	—	—
1350-1399	47	13	—	22%	—	281	—	—	—
1400-1449		21	4	17%	13%	400	243	21	6
1450-1499	45	21	5	14%	16%	271	44	21	33
1500-1549		12	4	9%	18%	207	51	12	17
1550-1599	25	6	9	4%	6%	119	377	6	3
1600-1649	6	11	6	9%	22%	133	77	11	11
1650-1699	9,2	6	4	15%	7%	60	67	6	4
1700-1749	7,1	4	6	10%	15%	88	94	4	5
1750-1799	4,1	2	2	3%	5%	103	35	2	6

aan een minder efficiënt vervolgingsbeleid. Bovendien wezen specialisten er op dat de doodslagcijfers uit gerechtelijke bronnen op lange termijn dezelfde dalende trend vertonen als de cijfers uit lijkschouwingen.²⁸ Onze database biedt de mogelijkheid om cijfers van lijkschouwingen uit Amsterdam, Antwerpen en Mechelen te vergelijken met de trend van de veroordelingen voor doodslag in dezelfde steden. Beide datareeksen wijzen in de richting van een gelijkaardige langetermijndaling van geweld.²⁹ Daarom zal in wat volgt gebruik worden gemaakt van vervolgingscijfers van doodslag.

Tabel 1 geeft een overzicht van de doodslagcijfers in de stad en op het platteland. Daaruit wordt direct duidelijk dat een eenvoudige kwantitatieve vergelijking van het stedelijke en het rurale geweldpatroon de historicus voor ernstige interpretatieproblemen stelt. Als we kijken naar de schattingen van het aantal vervolgde doodslagen per 100.000 inwoners, dan blijken die – anders dan verwacht – voor de stedelijke gemeenschappen in bijna alle tijdvakken (veel) hoger uit te vallen.³⁰ Maar hoe verklaar je dan dat een advocaat in 1724 vrijspraak probeerde te verkrijgen in een doodslagzaak door aan te geven dat het ging om een ‘normaal’ geval van alledaags geweld tussen ‘buiten luijden’ uit de meierij van ‘s-Hertogenbosch?³¹ En hoe verklaar je dat in de achttiende eeuw, volgens gegevens uit het Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant, slechts 22 percent van de

²⁸ Eisner, ‘Long-term historical trends’, 88-100. Randolph Roth erkent de problemen bij de interpretatie van doodslagcijfers uit verschillende bronnen maar concludeert: ‘A general pattern does emerge, however’. R. Roth, ‘Homicide in early modern England, 1549-1800: the need for a quantitative synthesis’, *Crime, history & societies*, 5 (2001) 45.

²⁹ Uit de analyse van de 21 beschikbare cijfers van lijkschouwingen en de 36 afkomstig van gerechtelijke veroordelingen in deze drie steden blijkt dat beide gegevensreeksen vrij goed overeenkomen. De correlatiecoëfficiënt bedraagt 0,85.

³⁰ De hogere cijfers die Manuel Eisner berekende zijn te wijten aan het feit dat hij data van lijkschouwingen en gegevens van vervolgde doodslagen bij elkaar voegde om gemiddelden te berekenen. De data voor lijkschouwingen zijn weliswaar vollediger, maar het samenvoegen van deze gegevens met vervolgingen van doodslag vertekent alle berekeningen. Onze berekeningen zijn enkel gebaseerd op vervolgingen van doodslag, tenzij anders aangegeven. Vergelijk: Eisner, ‘Long-term historical trends’, 89; Idem, ‘Modernization, self-control and lethal violence’, 620-621.

³¹ Geciteerd in: B. Deseure, ‘Questie en afdrank: sociale codes in het Brabantse openbare lokaal in de Nieuwe Tijd’, *Volkskunde*, ter perse.

doodslagen in een stedelijke context werd gepleegd?³² Voor een beter inzicht berekenen we ook het relatieve aandeel van de vervolgte doodslagen ten opzichte van andere vervolgte misdaden. In relatieve termen blijkt doodslag dan in de meeste tijdvakken vaker voor te komen op het platteland dan in de stad, hetgeen ongetwijfeld deels kan worden verklaard door het beter werkende en repressiever optredende stedelijke gerechtelijke apparaat. Ondanks het vertrouwen dat specialisten doorgaans in doodslagcijfers hebben, lijkt de efficiëntere werking van de stedelijke instellingen de cijfers dus te vertekenen. Om rekening te houden met de intensiteit van het repressieve apparaat wordt daarom in de laatste kolom van tabel 1 het aantal vervolgte doodslagen per 100.000 geregistreerde misdaden gegeven. En dan blijkt de geweldgraad op het platteland in de meeste tijdvakken wél hoger te liggen dan die in de steden. Niettemin: de cijfers bieden geen ondubbelzinnig resultaat. Voorlopig kunnen we enkel besluiten dat op lange termijn de gewelddadigheid zowel in de stad als op het platteland daalde.

De stad als centrum van moderniteit

Hoewel de traditioneel gebruikte doodslagcijfers niet meteen duidelijkheid brengen over het modernere karakter van het stedelijke misdaadpatroon, heeft rechtshistorisch onderzoek inmiddels wel aangetoond dat ten minste de rechtspraak zich sneller moderniseerde in de stad. Zo waren een correcte rechtsgang en een eerlijk proces er beter gewaarborgd. Vanaf de twaalfde eeuw konden stedelijke burgers een beroep doen op gerationaliseerde rechtbanken die stilaan de oude informele wraakprocedures vervingen.³³ Op het platteland was de toestand lange tijd compleet anders. In de vijftiende eeuw konden plaatselijke heren er de normale rechtsgang nog beletten, waardoor machtswillekeur en partijdige oordelen van gerechtsofficieren schering en inslag waren.³⁴ Ondanks de vele klachten, slaagden enkel de steden er in om de aristocratische vetevoering aan banden te leggen.³⁵ In steden bestond er ook een hogere frequentie van rolzittingen, kwam de dagvaardingsprocedure vroeger tot ontwikkeling en vond het Romeins-canoniek procesrecht veel vroeger ingang.³⁶ Ook de rechten van de verdediging werden er beter gewaarborgd.³⁷ Vooral op het gebied van de criminele rechtspraak bood de stad een voordeel: de rechtbanken telden er al sinds de zestiende eeuw heel wat juristen onder hun rangen en stellingen mochten enkel voor stedelijke rechtbanken worden gedaagd.³⁸

Toen een vorstelijke onderzoekscommissie in 1292 de stad Gent aandeed om de in-

32 S. Leus, *Moord en doodslag in het hertogdom Brabant (1700-1795)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel 2000) 48.

33 J. van Leeuwen, 'Emotions on trial. Attitudes towards the sensitivity of victims and judges in medieval Flanders', in: E. Lecuppre-Desjardin en A.-L. Van Bruaene (reds.), *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)* (Turnhout 2005) 157.

34 E. Van Ermen, 'Het ambtenarenkorps in enkele laatmiddeleeuwse heerlijkheden: een Brabants voorbeeld', in: *Les structures du pouvoir dans les communautés rurales en Belgique et dans les Pays limitrophes (XII-XIXe siècle)* (Brussel 1988) 293-309.

35 C. Glaudemans, *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hilversum 2004) 17, 29.

36 M.J.H.A. Lijten, *Het burgerlijk proces in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1530-1811* (Assen/Maastricht 1987) 150-153.

37 W.F.H. Oldewelt, 'De zelfkant van de Amsterdamse samenleving en de groei der bevolking (1578-1795)', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 77 (1964) 42-45.

38 R. van Uytven, 'Burgerrecht en stedelijke instellingen', in: J. van der Stock (red.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787* (Brussel 1991) 20-24.

Afbeelding 1: De moderniteit van het stedelijk recht komt onder andere tot uiting in de vaste, schriftelijke procedures. Rechts vooraan op de afbeelding krijgt een man een officiële dagvaarding thuis bezorgd. Links achteraan wordt van op een pui een ordonnantie afgekondigd. Afbeelding uit de zestiende-eeuwse 'Practique civile' van Filips Wielant.

woners te ondervragen over misbruiken van gerechtsofficieren, waren er heel wat klachten over het functioneren van de stedelijke officieren. In 1308 regende het tijdens een gelijkaardig onderzoek opnieuw klachten over misbruiken door Gentse gerechtsofficieren.³⁹ Een enquête uit 1389 naar het functioneren van de Brabantse gerechtsofficiers maakt echter duidelijk dat stedelijke burgers gedurende de veertiende eeuw meer vertrouwen hadden gekregen in de werking van hun gerechtelijke instellingen. Terwijl er in de stad Brussel geen enkele klacht viel te noteren over de werking van het gerecht, waren er op het omringende platteland maar liefst 871 meldingen. In acht ervan verklaarden de betrokkenen dat ze voordien nooit hadden durven protesteren over de werking van het gerecht en misdaden niet aangaven omdat ze de gerechtelijke officieren wantrouwden. De hele enquête van 1389 toont aan dat misbruiken en corruptie frequenter voorkwamen op het platteland, en in de steden al sinds de late Middeleeuwen beter aan banden werd gelegd.⁴⁰

Steden waren echter niet alleen op het vlak van hun instellingen moderner dan het platteland. Pierre Chaunu typeerde de evolutie waarbij vermogensdelicten op lange termijn in het vervolgingspatroon gingen primeren op gewelddelicten als een aanzet naar een modern misdaadpatroon.⁴¹ Critici verweten Chaunu dat zijn these op weinig empirisch materiaal was gebaseerd, maar hun kritiek was in hetzelfde bedje ziek.⁴² De falsificatie van Chaunu's *violence-au-vol* steunde vooral op voorbeelden van enkele rurale regio's – zoals Essex en Middlesex – waar al erg vroeg overwegend vermogensmisdaden werden vervolgd.⁴³ Voor het platteland lijkt die kritiek inderdaad gerecht-

³⁹ In 1308 werden in Gent niet minder dan 57 klachten genoteerd over het wanbeleid, de misbruiken en de corruptie bij de stedelijke gerechtsdienaars. J. Vuylsteke, *Uitleggingen tot de Gentsche Stads- en baljuwsrekeningen, 1280-1315* (Gent 1906) 106-116.

⁴⁰ J. De Meester, De generale enquêtes in Brabant in de 14de eeuw. Casus: de enquête van 1389 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Antwerpen 2005) 72, 76. Vergelijk met de betere werking van het Zweedse stedelijke gerecht: P. Karonen, 'The worst offenders in the provincial towns: serious urban crime and its perpetrators in the early years of Sweden's period as a great power', *Scandinavian journal of history*, 23 (1998) 229-237.

⁴¹ P.[C.] Spierenburg, 'Criminele geschiedenis – een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 7 (1981) 253, 258.

⁴² X. Rousseaux, 'From medieval cities to national states, 1350-1850: the historiography of crime and criminal justice in Europe', in: C. Emsley en L.A. Knafla (reds.), *Crime history and histories of crime: studies in the historiography of crime and criminal justice in modern history* (Londen/Westport 1996) 14-16.

⁴³ Sharpe, 'Crime in England', 23.

Tabel 2: Algemeen patroon geweld- en vermogensdelicten in de Nederlanden (1300-1800): relatieve cijfers

gewelddelicten			vermogensdelicten		
periode	platteland	stad	periode	platteland	stad
1300-1349	—	37%	1300-1349	—	27%
1350-1399	34%	60%	1350-1399	21%	9%
1400-1449	55%	50%	1400-1449	25%	12%
1450-1499	48%	51%	1450-1499	31%	15%
1500-1549	41%	45%	1500-1549	14%	20%
1550-1599	32%	22%	1550-1599	27%	22%
1600-1649	34%	22%	1600-1649	37%	30%
1650-1699	50%	25%	1650-1699	26%	38%
1700-1749	29%	30%	1700-1749	34%	29%
1750-1799	35%	27%	1750-1799	34%	33%

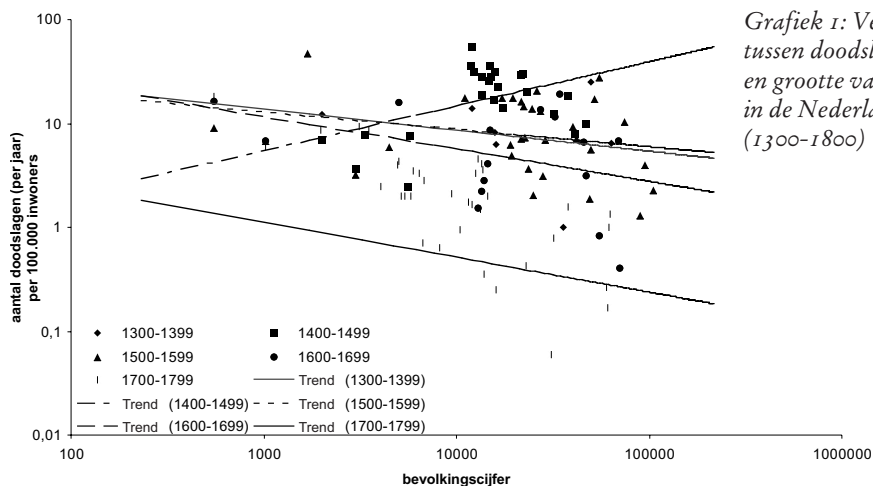
vaardigd, want ook in de Nederlanden lag het aandeel vermogensmisdaden daar al sinds de late Middeleeuwen erg hoog. Toch is het voorbarig om de *violence-au-vol*-these voor stedelijke contexten overboord te gooien. Om dit verder uit te werken zal de verhouding van de vermogens- en gewelddelicten worden vergeleken voor stedelijke en rurale contexten. We zullen ons daarbij niet alleen afvragen waar de vervanging van vermogens- door gewelddelicten moet worden gesitueerd, maar ook of dit inderdaad als een teken van modernisering kan worden geduid (tabel 2).⁴⁴

Onze databank voor de Nederlanden bevat 466 meetpunten over de aard van de vervolgte misdrijven in de stad en op het platteland tussen 1300 en 1800. De relatieve cijfers geven het aandeel van de verschillende misdaadtipes binnen het totale vervolgingsbeleid. Procentuele verschuivingen zeggen echter enkel iets over de onderlinge verhouding van de verschillende misdaadtipes, ze geven geen uitsluitsel over werkelijke dalingen of stijgingen van bepaalde misdaden. Tabel 3 geeft daarom een overzicht

Tabel 3: Algemeen patroon geweld- en vermogensdelicten in de Nederlanden (1300-1800): absolute gemiddelden (per jaar) per 100.000 inwoners

gewelddelicten			vermogensdelicten		
periode	platteland	stad	periode	platteland	stad
1350-1399	—	43,9	1350-1399	—	11,4
1400-1449	244,4	299,9	1400-1449	36,3	69,4
1450-1499	16,5	225,1	1450-1499	16,1	45,1
1500-1549	10,8	123,6	1500-1549	3,9	19,4
1550-1599	0,5	52,4	1550-1599	1,0	24,9
1600-1649	31,7	43,0	1600-1649	61,1	44,4
1650-1699	26,6	15,5	1650-1699	20,8	19,0
1700-1749	46,7	25,3	1700-1749	21,3	18,2
1750-1799	18,3	26,1	1750-1799	8,9	23,1

44 Om te controleren of verschillen in jurisdictie, bronnenmateriaal en repressie een goede vergelijking in de weg staan, werd het misdaadpatroon van een aantal stedelijke en landelijke leefgemeenschappen uit eenzelfde juridische regio naast elkaar gelegd (met name stad en platteland van Aalst, Aarschot, Brugge, 's-Hertogenbosch en Oudenaarde). De cijfers geven dezelfde trends aan als tabel 1.

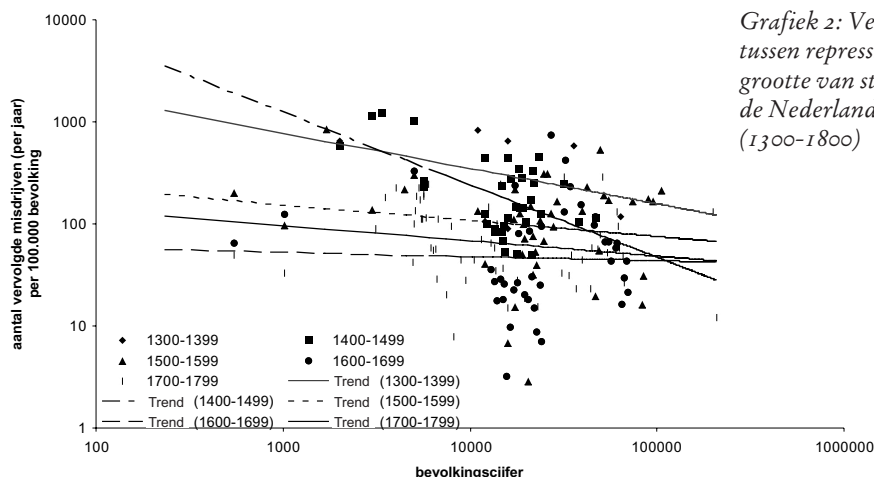
Middeleeuwen is geen teken van een vroege ‘moderniteit’ van het landelijke patroon, maar eerder een teken van een toleranter houding ten opzichte van gewelddelicten.

In de steden daalde het aantal vervolgte gewelddelicten omdat stedelingen steeds minder gewelddaden pleegden. Een vergelijking van tabel 1 en 2 maakt duidelijk dat tijdens de zestiende eeuw zowel de stedelijke doodslagcijfers als het aandeel van de stedelijke repressie tegenover geweld afnamen. De daling van het aantal vervolgte doodslagen in de eerste helft van de zestiende eeuw is veel sterker dan de afname van de totale repressie en kan daarom niet worden toegeschreven aan de afname van het aantal vervolgte misdaden in de stad. Dit toont aan dat geweldloosheid wel degelijk steeds meer deel ging uitmaken van het stedelijke gedragspatroon. Repressie van gewelddaden was minder nodig en op lange termijn leidde dit tot de internalisering van een geweldloze houding.⁴⁸ Deze ontwikkeling kan gekoppeld worden aan een wijzigende mentaliteit bij de stedelijke burgers. De dalende gewelddadigheid in de steden en de gelijktijdige opkomst van een kapitalistische ethiek zorgden ervoor dat het beschermen van bezit als belangrijker werd ervaren dan het vervolgen van andere delicten. Het stedelijk misdaadpatroon evolueerde zo naar de hedendaagse situatie waar vermogensdelicten de overhand hebben. Het aandeel van de vermogensmisdrijven bedroeg voor België 80 percent in 2003. Gewelddaden maakten daarentegen nog geen tien percent van de geregistreerde criminaliteit uit.⁴⁹

Op het platteland was er in de eerste helft van de zestiende eeuw ook een aanzet tot internalisering van een geweldloos gedragspatroon, maar het doodslagcijfer steeg er opnieuw sterk in de tweede helft van die eeuw. Pas in de eerste helft van de achttiende eeuw lag het repressieniveau op het platteland even laag als in de stad. Blijkbaar internaliseerden de plattelandsbewoners toen pas het nieuwe gedragspatroon.

⁴⁸ Om van internalisatie (= het zich eigen maken van gedragsregels) te kunnen spreken moeten zowel de doodslagcijfers dalen als de repressie van geweld zonder dat er een verzwakking is van het repressieve apparaat. Zie voor een algemene samenvatting van het begrip ‘internalisering’: R. Laermans, ‘Rationalisatie van de leefwereld (2): civilisatie en normalisatie’, in: Van Hoof en Van Ruysseveldt (reds.), *Sociologie en de moderne samenleving*, 316-317.

⁴⁹ Federale politie België, ‘Beleidsgegevens 2000-2003’. z.d. http://www.fedpol.be/police/fedpol/statistiek/NL_2003.htm (20 december 2004).

Grafiek 2: Verband
tussen repressie en
grootte van steden in
de Nederlanden
(1300-1800)

Stedelijke hefbomen voor een modern patroon

Steden hadden al vroeg een aantal eigenschappen die aan de basis liggen van het hedendaagse 'geweldarme' gedragspatroon. Grafiek 1 toont daarbij aan dat er een verband bestond tussen de grootte van steden en het doodslagcijfer. Hoewel er geen absoluut verband tussen beide factoren is vast te stellen, neigen steden met een grotere bevolking ook naar lagere doodslagcijfers. Bovendien werd de samenhang tussen beide verschijnselen in de loop van de vroegmoderne periode sterker.⁵⁰ Tijdens de vijftiende eeuw bestond dergelijke correlatie nog niet, maar vanaf 1500 is er een verband tussen het aantal inwoners en een dalend doodslagcijfer. De volgende driehonderd jaar nam de correlatie tussen beide datareeksen elke eeuw toe. Anderzijds is het wel zo dat grote steden in de late middeleeuwen veel minder controle op hun inwoners uitoefenden dan hun kleinere broertjes, maar grafiek 2 toont aan dat die trend in de loop van de tijd gevoelig afnam. In de achttiende eeuw was de sociale controle in grote steden bijna even groot als in kleine steden.

Dit alles neemt niet weg dat de doodslagcijfers verder dienen te worden ontleed, en wel (grosso modo) op twee manieren. Pieter Spierenburg wees er op dat niet alleen de frequentie van geweld afnam sinds de late Middeleeuwen, maar dat ook het karakter er van grondig veranderde. Terwijl het geweld in de late Middeleeuwen vooral ritueel en impulsief was, zou het later meer rationeel en instrumenteel van aard geworden zijn.⁵¹ De verhouding tussen het aantal moorden en doodslagen biedt een mogelijkheid om dit kwantitatief te onderzoeken voor de hele Nederlanden.⁵² Doodslagen hadden tijdens

⁵⁰ De correlatiecoëfficiënt stijgt van 0,079 voor de periode 1300-1399 naar -0,353 voor de achttiende eeuw.

⁵¹ Spierenburg, 'Faces of violence', 705; Idem, 'Long-term trends in homicide', 70; Idem, 'Violence and the civilizing process: does it work?', *Crime, history & societies*, 5 (2001) 97.

⁵² Spierenburg verwierpt deze methode omdat ze de indeling in impulsieve en rationele doodslag laat afhangen van het oordeel van rechters. Toch levert deze werkwijze een eerste ruwe aanwijzing op. Bovendien is het niet zeker dat de tijdrovende individuele indelingsmethode door historici minder subjectief zou zijn dan het oordeel van de eigentijdse rechters. Andere specialisten zoals Cockburn concludeerden overigens – in tegenstelling tot wat Spierenburg aanneemt – dat de juridische definitie van doodslag in de loop van de tijd weinig veranderde. Eisner erkent dat er soms kleine legale verschillen waren in tijd en plaats, maar deze afwijkingen zijn volgens hem te gering om vergelijkingen onmogelijk te maken. Spierenburg, 'Long-term trends in homicide', 69-70. Vergelijk met: Cockburn, 'Patterns of violence', 76; Eisner, 'Long-term historical trends', 92-93.

Afbeelding 3: Moord werd in tegenstelling tot doodslag zwaar bestraft. Vooral het heimelijke en geplande karakter van moorden wekte afkeer op. Dit Duitse vlugschrift uit de tweede helft van de achttiende eeuw toont de executie van twee moordenaars op het centrale plein in een stad. Na de terechtstelling werden de lijken buiten de stad getrokken. De terechtstellingen van moordenaars vormden een dankbaar onderwerp voor liedjes of vlugschriften; doodslag werd daarentegen als te triviaal beschouwd en was nooit het onderwerp van dergelijke sensationele drukken. Nürnberg, Öffentliche Sammlung, Germanisches Nationalmuseum, Graphische Sammlung, Inventarisnr. HB 1298.

het Ancien Régime een gesocialiseerd karakter en gebeurden vaak impulsief zonder enige planning. Moorden hadden echter een heimelijk karakter, veronderstelden een slechte wil bij de dader en waren vooraf gepland. Van een ongeluk kon geen sprake zijn. Moorden bevatten dus een zeker rationeel element.⁵³ Tabel 4 geeft de verhouding weer tussen moord en doodslag op basis van 44 betrouwbare cijfers. Vanaf de vijftiende eeuw is er in de steden een duidelijke evolutie zichtbaar naar het moderne, rationele patroon. Opmerkelijk is dat ook het platteland een gelijkaardige ontwikkeling doormaakte. Vanaf de zeventiende eeuw was rationeel geweld zelfs frequenter aanwezig op het platteland dan in de stad.⁵⁴ De rationalisering van geweld zette zich op lange termijn dus zowel in de stad als op het platteland door.

Tijdens de vroegmoderne periode veranderde ook nog een ander kenmerk van ge-

⁵³ Zie voor het onderscheid tussen moord en doodslag: Vanhemelryck, *De criminaliteit*, 97-113.

⁵⁴ Deze vaststelling kan echter te wijten zijn aan het beperkte aantal meetpunten voor het platteland. Diezelfde opmerking geldt ook voor de stedelijke waarden uit de veertiende eeuw die slechts gebaseerd zijn op twee ver uit elkaar liggende metingen.

Tabel 4: Aandeel van 'rationele' moorden in doodslagcijfers uit de Nederlanden (1300-1800)

	stad (n = 33)	platteland (n = 11)
14de eeuw	31%	—
15de eeuw	6%	—
16de eeuw	18%	13%
17de eeuw	14%	26%
18de eeuw	25%	29%

welddadig gedrag, namelijk het al dan niet collectieve karakter ervan. In de vijftiende eeuw kwamen collectieve misdrijven nog frequenter voor op het platteland. Rond 1460 werden in de meierij van 's-Hertogenbosch 58 percent van alle delicten en zelfs 94 percent van alle doodslagen in groep gepleegd. In de stad was het aandeel collectieve misdaden maar 29 percent en doodslagen werden in 67 percent van de gevallen in groep begaan. Dit verschil tussen stad en platteland was wellicht een gevolg van de afnemende traditionele samenlevingsverbanden in steden. Antropologen stellen immers vast dat premoderne samenlevingen een grotere groepssolidariteit kenden. Ook middeleeuws Europa kende sterke collectieve verbanden, en de afbrokkeling daarvan wordt vooral met stedelijke contexten geassocieerd.⁵⁵ Voor de criminaliteitsgeschiedenis is dit van belang, omdat de individualisering van de samenleving en het verdwijnen van de traditionele, familiale solidariteiten samenhangt met een toename van het zogenaamd 'moreel individualisme'. Stilaan wordt meer belang gehecht aan personen en hun lichamelijke integriteit dan aan het collectief. Bloedvetes konden daardoor niet langer worden gerechtvaardigd en lichamelijk geweld tegenover elk ander individu kwam steeds meer onder druk te staan.⁵⁶

Zowel in de stad als op het platteland was er sprake van een moderniseringsproces, maar de beschikbare cijfers tonen aan dat het platteland langer een meer traditioneel,

Tabel 5: Individualisering van misdaden in de stad en op het omringende platteland van 's-Hertogenbosch (1400-1610)

	misdaden door verwanten gepleegd				collectief gepleegde misdaden			
	Meierij		stad		Meierij		stad	
	alle delicten	doodslag	alle delicten	doodslag	alle delicten	doodslag	alle delicten	doodslag
1400	5%	25%	0%	0%	19%	25%	19%	56%
1440	12%	9%	12%	24%	40%	82%	29%	41%
1460	17%	25%	6%	17%	58%	94%	29%	67%
1470	16%	26%	5%	13%	46%	68%	28%	42%
1500	16%	31%	8%	16%	42%	54%	28%	56%
1525	7%	9%	7%	18%	17%	13%	13%	18%
1550	14%	0%	0%	0%	14%	0%	16%	0%
1610	4%	0%	6%	0%	42%	29%	24%	0%

55 M. Cooney, 'The privatization of violence', *Criminology*, 41 (2003) 1382-1383.

56 H. Thome, 'Explaining long term trends in violent crime', *Crime, history & societies*, 5 (2001) 632-633.

Tabel 6: Tussenkost van bemiddelaars bij het sluiten van composities in de stad en meierij van 's-Hertogenbosch

periode	stad	platteland
1400-1404	26%	3%
1435-1439	21%	47%
1460-1464	9%	23%
1470-1474	14%	10%
1495-1499	19%	40%
1525-1529	19%	31%
1550-1554	2%	0%

collectief misdaadpatroon vertoonde. Pas in de zestiende eeuw was het percentage collectieve misdrijven ongeveer gelijk en zette het moderniseringsproces zich – misschien onder druk van de toenemende urbanisering – ook door op het platteland. De sterkere familiebanden op het platteland komen tot uiting in de grotere frequentie van bloedvetes, waarin de brede familie een cruciale rol speelde.⁵⁷ Tabel 5 geeft een beeld van het voorkomen van misdaden die door verwanten werden gepleegd. Het valt op dat de familiebanden tot in de vijftiende eeuw veel sterker waren op het platteland dan in de stad. Circa 1500 was op het platteland rond 's-Hertogenbosch nog zestien percent van alle delicten het werk van verwanten. In de stad 's-Hertogenbosch lag dit cijfer maar half zo hoog. Pas vanaf de zestiende eeuw volgden deze cijfers geleidelijk aan dezelfde trend, en dat was ook het geval met het collectieve karakter van delicten. Een bijkomend element vormen de composities, die op het platteland vaker tot stand kwamen met de hulp van bemiddelaars (tabel 6). Meestal ging het om vrienden of verwanten die tussenkamen om een opgepakt familielid te helpen.⁵⁸

Een volgende belangrijke langetermijnontwikkeling heeft betrekking op de sociale positie van de daders van misdaden. Antropologen stellen vast dat in vele premoderne samenlevingen geweld niet sociaal gedifferentieerd is. Die situatie zou zich ook in Europa hebben voorgedaan tijdens de Middeleeuwen. In het Westen maken armere bevolkingsgroepen vandaag echter het merendeel van de delinquenten uit.⁵⁹ Grafiek 3 toont aan dat deze verandering zich deels voltrok in de loop van de zestiende eeuw. In die periode nam het aandeel armen in alle misdaadgroepen (in Antwerpen en 's-Hertogenbosch) toe.⁶⁰ Deze evolutie moeten we in de context zien van de toenemende stigmatisering van armen in de zestiende-eeuwse stedelijke samenlevingen. Die omslag is het best zichtbaar in de grootschalige omvorming van de armenzorg tijdens de zestien-

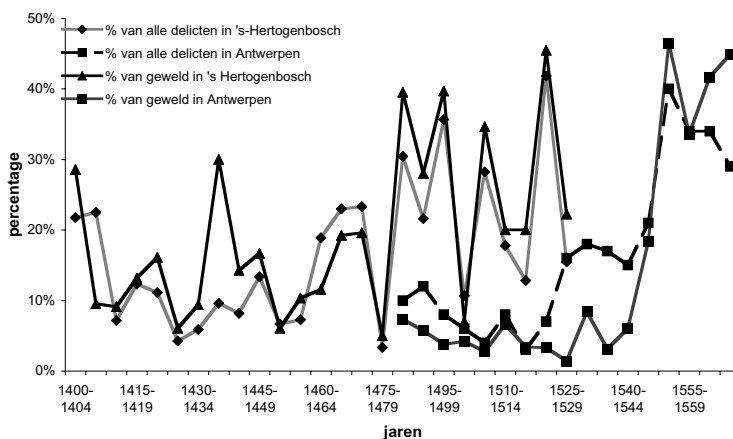
⁵⁷ Glaudemans, *Om die wrake wille*, 167, 252.

⁵⁸ H. De Waerd, 'Feud and atonement in Holland and Zeeland: from private vengeance to reconciliation under state supervision', in: A. Schuurman and P.[C.] Spierenburg (reds.), *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present* (Hilversum 1996) 15-38.

⁵⁹ M. Cooney, 'The decline of elite homicide', *Criminology*, 35 (1997) 381-407.

⁶⁰ Met armen bedoelen we hier niet de behoeftigen die onvoldoende inkomen hadden om in hun levensonderhoud te voorzien. Om brontechnische redenen kunnen we enkel een uitspraak doen over diegenen die in de bronnen als 'arm' bestempeld werden. Zie over deze problematiek: W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 88 (1975) 501-538. De gegevens voor 's-Hertogenbosch komen uit: W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Openbare armenzorg te 's-Hertogenbosch tijdens een groeifase, 1435-1535', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 12 (1974) 22.

Grafiek 3: Percentage armen in de schoutsrekeningen van Antwerpen en 's-Hertogenbosch (1400-1569)

de eeuw.⁶¹ De toenemende marginalisering van de armere bevolkingslagen hield op zijn beurt verband met de toenemende sociale spanningen binnen de samenleving en het voortschrijdende proletariseringsproces in de loop van de zestiende eeuw.⁶² Het is best mogelijk dat de zestiende-eeuwse toename van het aantal arme delinquenten eerder een gevolg is van een stijgende stigmatisering dan van een werkelijke toename. Op termijn kan die evolutie langs twee kanten hebben gewerkt en gingen armere sociale groepen wellicht het gedragspatroon aannemen waarmee ze door buitenstaanders werden geassocieerd. Sociologen en criminologen stelden immers vast dat stigmatisering vaak een *self-fulfilling prophecy* wordt: hoe meer de maatschappij een groep als deviant bestempelt, hoe meer de leden van deze groep zich hiernaar gaan gedragen.⁶³

Hoe dan ook, opnieuw speelden steden een voortrekkersrol in de overgang naar dit 'moderne' misdaadpatroon. Tabel 7 toont aan dat rond 1435 het aandeel arme geweldplegers op het platteland rond 's-Hertogenbosch ongeveer overeenkwam met hun aandeel in de samenleving. In de stad was het aantal arme geweldplegers op dat moment al

Tabel 7: Relatief aandeel armen in de stad en op het platteland van 's-Hertogenbosch (15de-16de eeuw)

periode	1435-1439		1525-1529	
	stad	platteland	stad	platteland
% armen als misdadiger (*)	10%	27%	15%	22%
% armen als geweldpleger (*)	29%	37%	22%	30%
% armen in samenleving (**)	10%	33%	14%	15%

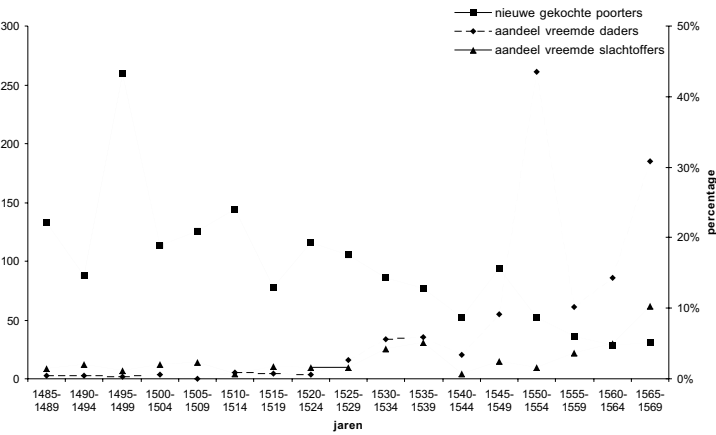
* Berekend op basis van rekeningen hoogschout

** Berekend op basis van haardentellingen

61 H. Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 88 (1975) 585-592.

62 R.S. Duplessis, *Transitions to capitalism in early modern Europe* (Cambridge 1997) 296; C. Lis en H. Soly, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe* (Hassockx 1979) 71-82, 108-115; J.L. van Zanden, 'Tracing the beginning of the Kuznets curve: western Europe during the early modern period', *Economic history review*, 48 (1995) 646, 650, 654.

63 M. Moerings en H.G. van de Bunt, 'Etiketten plakken', in: J. Fiselier e.a. (reds.), *Tegen de regels. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 1980) 76-79.

Grafiek 4: Evolutie van het aantal vreemdelingen in de Mechelse schoutsrekeningen en correcties (1485-1569)

Tabel 8: Relatief aandeel vreemdelingen (*) in de stedelijke misdaad in de Nederlanden (1400-1800)

	alle delicten	geweld
1400-1499	20%	11%
1500-1599	26%	22%
1600-1699	—	28%
1700-1799	36%	34%

* vreemdeling = dader die niet uit stad zelf afkomstig was

veel groter dan hun aandeel in de stedelijke gemeenschap zou doen vermoeden. In de zestiende eeuw werd dit proces ook op het platteland zichtbaar. De stadsvlucht van de financiële elite en de middengroepen zou de proletarisering van de stedelijke misdaad in de loop van de negentiende en twintigste eeuw nog versterken. Vandaag is de grote concentratie arme inwoners in de hedendaagse steden één van de oorzaken van de hoge geweldgraad.⁶⁴

Daarnaast nam vanaf de zestiende eeuw ook het relatieve aandeel vreemdelingen toe (tabel 8). Stedelijk geweld werd steeds minder door de stedelingen zelf gepleegd. Om na te gaan of het stijgende aantal vreemde criminelen te wijten is aan een toename van immigranten, werd in grafiek 4 de situatie voor het zestiende-eeuwse Mechelen weergegeven. Mechelen had al sinds het midden van de vijftiende eeuw af te rekenen met een dalend aantal nieuwkomers.⁶⁵ Deze tanende attractiviteit had ook consequenties voor het Mechelse bevolkingscijfer.⁶⁶ Grafiek 4 maakt echter duidelijk dat het afnemende aantal immigranten in Mechelen niet belette dat het aandeel vreemde criminelen toenam. Bovendien is het opvallend dat het aandeel vreemde slachtoffers veel minder sterk steeg dan het percentage vreemde daders.

64 Burgers, 'Onveiligheid in de stad', 29-30; Kesteloot, 'Verstedelijking in Vlaanderen', 15-28.
65 M. Carlier, 'Migration trends in the towns of Flanders and Brabant (15th-18th century)', in: S. Cavaciocchi (red.), *Le migrazioni in Europa secc. XIII-XVIII* (Firenze 1994) 355-370. De cijfers van nieuwe poorters in grafiek 4 zijn afkomstig van: M. Kocken, *De gekochte poorters van Mechelen (1400-1795)* (Handzame 1975) 411-416.
66 M. Kocken, 'De bevolkingscijfers van Mechelen', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 77 (1973) 174-177.

Afbeelding 4: Op schilderijen werd de plattelandsbevolking vaak afgebeeld als gewelddadig en ruw. Op dit schilderij van de Mechelse schilder Hans Bol uit 1582 vormde een dorpskermis te Schellebelle het decor voor een aantal vechtpartijen tussen boeren. Dresden, Öffentliche Sammlung, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Gemäldesammlung Alte Meister, Inventarissnr. 823. Hans Bol, Dorpskermis met de kerk en het slot van Schellebelle (1582).

Tabel 9: Herkomst van daders en slachtoffers van doodslag in enkele steden in de Nederlanden (15de-17de eeuw)

periode	plaats	dader		slachtoffer	
		aandeel daders afkomstig van buiten stad	aandeel daders afkomstig van platteland	aandeel slachtoffers afkomstig van buiten stad	aandeel slachtoffers afkomstig van platteland
1400-1404	's-Hertogenbosch	0%	0%	0%	0%
1435-1439	's-Hertogenbosch	8%	8%	0%	0%
1460-1464	's-Hertogenbosch	9%	9%	0%	0%
1470-1474	's-Hertogenbosch	15%	12%	19%	19%
1495-1499	's-Hertogenbosch	28%	22%	11%	5%
1525-1529	's-Hertogenbosch	26%	26%	17%	9%
1550-1559	Leiden	45%	9%	—	—
1550-1554	's-Hertogenbosch	71%	71%	14%	14%
1600-1649	Leiden	92%	48%	—	—
1650-1699	Leiden	72%	43%	—	—
1651-1700	Amsterdam	71%	—	—	—
1700-1749	Leiden	80%	20%	—	—
1701-1750	Amsterdam	58%	—	—	—
1751-1810	Amsterdam	38%	—	—	—

Deze immense toename van vreemde daders in stedelijke geweldpleging kan deels worden verklaard door een groeiende xenofobe reflex in de stedelijke gemeenschappen van de zestiende eeuw.⁶⁷ Het zou echter te verregaand zijn om deze toename in een periode van dalende repressie (tabel 1) uitsluitend toe te schrijven aan een hardere aanpak van vreemdelingen. Daders van doodslag waren in steden steeds vaker afkomstig uit landelijke gebieden (tabel 9). In 's-Hertogenbosch steeg hun aandeel van nul percent rond 1400 naar 71 percent in het midden van de zestiende eeuw. Bovendien daalde het aandeel vreemde daders van doodslag vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw,

67 X. Rousseaux, 'Tensions locales et menace extérieures. Criminalité et répression dans la région nivelloise durant la seconde moitié du XIIe siècle', in: M.-S. Dupont-Bouchat and X. Rousseaux (reds.), *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800). Anciens Pays-Bas et principauté de Liège* (Kortrijk/Heule 2001) 111-146; P. Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Antwerpen 1987) 82-87.

minstens gedeeltelijk door het toenemende aantal gezinsdrama's. Dit groeiende aandeel van het huiselijke geweld is eveneens een kenmerk van een modern geweldpatroon.⁶⁸ Vandaag kent 71,5% van de Vlaamse daders van doodslag hun slachtoffer persoonlijk, in één op drie gevallen is de dader zelfs de partner.⁶⁹ In het sterk verstedelijkte Noord-Italië kwam partnergeweld al in de veertiende en vijftiende eeuw vrij frequent voor.⁷⁰ Ook in de vijftiende-eeuwse Brabantse steden zijn heel wat voorbeelden van partnergeweld terug te vinden.⁷¹ Sinds de zeventiende eeuw was de evolutie naar het moderne patroon prominent aanwezig in de Nederlandse steden en tegen het begin van de achttiende eeuw zijn op het platteland eveneens gevallen van partnergeweld terug te vinden.⁷²

Een verklaring voor het specifieke karakter van de stad als pleegplaats van delicten moet gezocht worden in de aard van de stedelijke context. Claude Gauvard concludeerde voor het laatmiddeleeuwse Frankrijk dat de stad dé plek bij uitstek was om criminele feiten te plegen.⁷³ Zoals de stad een centrale functie bekleedde in het legale circuit, zo was de stedelijke context uitermate geschikt om criminele activiteiten te organiseren. Heling gebeurde bij uitstek in de stad en de stedelijke misdaadscène had in de Nederlanden al tijdens de zeventiende en achttiende eeuw een georganiseerd karakter. Stedelijke criminele milieus kenden een verregaande specialisatie en beroepsverdeling die ontbrak op het platteland.⁷⁴ Engelse historici kwamen tot het besluit dat het grootstedelijke karakter van Londen een aantal schaalvoordelen bood aan criminelen. De aanwezigheid van bestuurlijke en financiële elites verzekerde een ruime en gevarieerde doelgroep voor misdadigers. Verder bood de stad voldoende anonimiteit voor illegale activiteiten.⁷⁵

Daders van vermogensdelicten hadden dus hun redenen om de stad als uitvalsbasis te kiezen. Voor geweldpleging ligt een verklaring op het eerste zicht minder voor de hand. Het zwakkere gerechtelijke apparaat op het platteland verklaart voor een deel waarom stedelijke bendes meer geweld gebruikten als ze buiten de stad opereerden.⁷⁶ In het zestiende-eeuwse Douai vonden de meeste delicten echter in het oude stadscentrum plaats. Daar gaf de aanwezigheid van publieke gebouwen (zoals de lakenhal, het stadhuis en de vleeshal) aanleiding tot geweld. Bovendien verhoogde de concentratie van herbergen er de kans op gewelddadige conflicten.⁷⁷ Onderzoek naar de Antwerpse

68 Spierenburg, 'Faces of violence', 710.

69 J. Vermassen, *Moordenaars en hun motieven. Monsters of mensen?* (Antwerpen/Amsterdam 2004), 617.

70 T. Dean, 'Domestic violence in late-medieval Bologna', *Renaissance studies*, 18 (2004) 527-543.

71 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, nr. 15664, rekening schout Mechelen 1451-1452, f° 1r°, rekening schout Mechelen 1457-1458, f° 2v°, rekening schout Mechelen 1459-1460, f° 1r°.

72 Spierenburg, 'Faces of violence', 710. In het graafschap Buren was 38 percent van de doodslagen tussen 1658 en 1749 door een naaste verwante gepleegd. Al deze gevallen situeren zich na 1700, maar het aantal identificeerbare doodslagers is uiterst klein (namelijk acht). R.H.C. van Maanen, 'Vermeldingen van lijkschouwelingen in de rekeningen van het gemene land van Buren over de periode 1658-1767', *Aqua Vitae. Genealogisch Tijdschrift NGV afdeling Betuwe*, 5 (2002) 27-32.

73 C. Gauvard, *De grace espaciale. Crime, état et société en France à la fin du Moyen Âge* (Parijs 1991) 268, 290.

74 F. Egmond, 'Onderwerelden: marginaliteit en misdaad in de Republiek', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. [T.M.] Frijhoff (reds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Amsterdam/Heerlen/Meppel 1992) 154-169.

75 J.L. McMullan, 'Criminal organization in sixteenth and seventeenth century London', *Social problems*, 29 (1982) 311-315.

76 F. Egmond, 'Between town and countryside', 138.

Tabel 10: Pleeplaatsen van misdaden tegen de fysieke integriteit in de stad en op het platteland in de Nederlanden (15de-16de eeuw)

15de-16de eeuw	plaats	meierij 's-Hertogenbosch		stad 's-Hertogenbosch		stad Antwerpen	
		aantal	aandeel	aantal	aandeel	aantal	aandeel
publieke ruimte	straat	4	15%	18	33%	91	20%
	markten en pleinen	1	4%	3	6%	35	8%
	publieke instelling	1	4%	0	0%	116	26%
	totaal	6	23%	21	39%	242	54%
semi-publieke ruimte	herberg	6	23%	11	20%	106	24%
	religieus gebouw	1	4%	10	19%	16	4%
	totaal	7	27%	21	39%	122	27%
private ruimtes	binnenshuis	8	31%	12	22%	78	17%
	afgelegen plaatsen in natuur	5	19%	0	0%	7	2%
	totaal	13	50%	12	22%	85	19%

criminaliteit toont aan dat ook daar herbergen en publieke ruimtes – zoals het beursgebouw – veel gewelddaden genereerden.⁷⁸

Uit de voor dit artikel gehanteerde database blijkt eveneens dat de meeste stedelijke gewelddelicten gedurende de vijftiende en zestiende eeuw in publieke ruimtes zoals markten, pleinen, openbare gebouwen en straten werden gepleegd (tabel 10). Ook semi-publieke plaatsen, zoals herbergen en religieuze gebouwen, dienden vaak als pleeplaats voor gewelddaden. Op het platteland waren openbare ruimtes van minder belang. Afgelegen plaatsen in de natuur en privé-woonsten fungeerden in landelijke gebieden als *hot spots* voor geweld. Plattelandsbewoners bewogen zich meer dan stedelingen naar afgelegen plaatsen en woonden vaker geïsoleerd. Een stad daarentegen, was door zijn grote bevolkingsdichtheid één grote publieke ruimte. Het is tekenend dat huishoudelijk geweld in Hollandse steden vaak aan de oppervlakte kwam na een klacht van de naaste bureu.⁷⁹ Niet-stedelingen, die niet gewend waren aan de alomtegenwoordigheid van de publieke ruimte en de daar heersende sociale controle, hadden minder ervaring om in deze drukke ruimtes te functioneren. Zoals sociologen al aangaven, leidde een stad voor hen dikwijls tot onprettige confrontaties met mensen die ze niet kenden. Het is in dat opzicht niet verwonderlijk dat centrumbuurtten van steden nog steeds de hoogste criminaliteitscijfers kennen.⁸⁰ Ook vandaag vindt stedelijk geweld

77 C. Fouret, 'Douai au XVIe siècle: une sociabilité de l'agression', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 34 (1987) 14-17.

78 A. Hellemans, *De herberg als sociale en criminele scène in het Antwerpen van de zestiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Antwerpen 2005) 46-69; J. Materné, 'Schoon ende bequaem tot versamelinghe der coopliden. Antwerpens beurswereld tijdens de gouden zestiende eeuw', in: G. De Clercq (red.) *Ter beurze: geschiedenis van de aandelenhandel in België, 1300-1990* (Brugge 1992) 76-82.

79 M.[P.C.] van der Heijden, 'Women as victims of sexual violence in seventeenth-century Holland: criminal cases of rape, incest, and maltreatment in Rotterdam and Delft', *Journal of social history*, 33 (2000) 633.

80 P. Ponsaerts e.a., 'Over de relatie stedelijkheid en criminaliteit. Interactie, integratie en differentiatie'. z.d. <http://www.thuisindestad.be/html/witboek/downloads/Ponsaerts.pdf> (16 augustus 2005) 6,12-14.

soms zijn oorsprong op het platteland. De recente toename van eermoorden in Turkse steden is bijvoorbeeld een rechtstreeks gevolg van de plattelandsvlucht in Turkije.⁸¹ Stedelingen zouden intussen wel over omgangsvormen beschikken om makkelijker met vreemden om te gaan, maar de vraag naar de precieze oorzaken daarvan, is voer voor verder onderzoek.⁸²

Conclusie

Dit artikel toont aan dat stedelijke en landelijke misdaadpatronen in de Nederlanden tussen 1300-1800 duidelijk van elkaar verschilden. Een stad is in het onderzoek naar criminaliteit een onafhankelijke variabele die invloed heeft op misdadigheid. Hoewel geweld zowel in de stad als op het platteland op lange termijn afnam, maakt een historische analyse duidelijk dat stedelingen zich sneller een moderne geweldloze houding aanmaten door hun socialisatie in de stedelijke ruimte. In de periode van de late Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw evolueerde de repressie van een geweldgerichte naar een meer bezitsgerichte aanpak. In de steden ging rond 1500 reeds een opkomend (handels)kapitalisme gepaard met een nieuwe houding ten opzichte van misdaden. Terwijl voorheen vooral geweldenaars werden gevisieerd, zouden plegers van vermogensdelicten steeds meer de aandacht opeisen. Deze omslag was alleen mogelijk door een reële daling van het geweld in de steden, waardoor de repressie van geweld minder noodzakelijk werd. Op het platteland zien we in de eerste helft van de zestiende eeuw ook een lichte daling van het geweld, maar daarna nam de gewelddadigheid op het platteland weer sterk toe. Pas in de achttiende eeuw maakten de plattelandsbewoners zich een geweldloze lichaamshouding eigen, een proces dat zich in de steden al in de zestiende eeuw had voltrokken.

Het stedelijke geweldpatroon vertoonde vroeger dan op het platteland al snel een aantal moderne kenmerken. Collectieve gewelddaden – die tijdens de Middeleeuwen ketenen van wraakneming en geweldescalatie in stand hielden – waren al sinds de vijftiende eeuw in de steden van minder belang. Misdaden hadden in de steden door het ontbreken van sterke en uitgebreide verwantschapsverbanden een meer rationeel en individueel karakter. De individualisering van geweld zorgde meteen ook voor een daling van de gewelddadigheid in een samenleving. Op het platteland was er pas in de zestiende eeuw sprake van een individualisering van het misdaadpatroon. Hetzelfde verschil zien we in de geleidelijke verarming van geweldplegers, die kenmerkend is voor het moderne misdaadpatroon, waarin geweldenaars vooral in de minst kansrijke groepen in de samenleving te vinden zijn. Terwijl deze evolutie in de steden al in de vijftiende eeuw zichtbaar werd, zette ze op het platteland pas in de zestiende eeuw in.

81 C. Van Eck, 'Eerwraak in Turkije. Protest tegen de traditiemoorden', *Justitiële verkenningen*, 26 (2000) 88, 96.

82 Burgers, 'Onveiligheid in de stad', 26-27.

Capitol and capital

Het 'moment Anspach' in de Brusselse urbanisatie en liberale politieke cultuur (1860-1880)

Inleiding

Stellen dat Brussel politiek gesproken een traditioneel liberaal bolwerk is, komt neer op een open deur intrappen.¹ Hoewel een Roomsrood-groene coalitie onder leiding van Freddy Thielemans (ps) het burgmeesterschap anno 2006 uit liberale handen houdt, vormt de liberale familie sinds de gemeenteraadsverkiezingen van 2000 wel degelijk de grootste fractie binnen de gemeenteraad. Bovendien heeft deze situatie zich sinds de onafhankelijkheid van België slechts een enkele keer eerder voorgedaan.² De hele negentiende eeuw lang werd Brussel ononderbroken bestuurd door markante liberale burgemeesters, die comfortabel steunden op een ruime meerderheid in de gemeenteraad. 'Brussel' en 'liberalisme' zijn in de Belgische politieke geschiedenis van de negentiende eeuw in verregaande mate overlappende begrippen.³ Samen met haar unieke en exemplarische situatie als hoofdstad maakt deze liberale hegemonie van Brussel een erg interessante casus. Het hoofdstedelijk karakter van de stad aan de Zenne heeft daarbij al de nodige aandacht gekregen. Sophie de Schaepdrijver zag Brussel terecht als een spiegel voor het nationale zelfbeeld van de Belgische bourgeoisie.⁴ In dit artikel gaan we dieper in op de liberale politieke cultuur, meer bepaald op de samenhang tussen urbanisme en liberalisme.

Ongehinderd door tegenkrachten konden liberale politici hun stempel drukken op alle facetten van de stad, ook op de stedelijkheid in materiële zin.⁵ De liberale politieke cultuur heeft daardoor bijzonder duidelijke materiële sporen nagelaten in de stad. De analyse van die sporen voert ons naar de dieperliggende lagen van de liberale identiteit. We verlaten het niveau van de partijpolitiek en de politieke representatie om het libe-

1 L. Ranieri, 'Een liberale stad: Brussel', in: A. Verhulst en H. Hasquin (red.), *Het liberalisme in België: tweehonderd jaar geschiedenis* (Brussel 1989) 295-306; A. Mares, 'Brussel en de "kleine" politiek: de politieke vertegenwoordiging in de 19 gemeenten', in: E. Corijn en W. De Lannoy (red.), *De kwaliteit van het verschil* (Brussel, 2000).

2 In de periode tussen 1984 en 1994 droegen Franstalige socialisten (Brouhon en Thielemans) en een christen-democraat (Demaret) de burgemeestersjerp. Zie B. D'Hondt, 'De "blauwe steden" of de triomf van de liberale steden', in: J. De Maeyer en P. Heyrman (red.), *Geuren en Kleuren: een sociale en economische geschiedenis van Vlaams Brabant* (Leuven 2001) 78-82.

3 Maurice Agulhon schreef over de politieke persoonlijkheid van de Franse steden in de IIIe Republiek: 'une ville peut être stabilisée dans une tendance et acquérir une teinte politique durable qui s'incorpore à son image.' M. Agulhon, 'Les citadins et la politique', in: M. Agulhon e.a., *La ville de l'âge industriel: le cycle haussmannien* (Parijs 1998) 637.

4 S. De Schaepdrijver, 'Brussel 1850-1914: drie portretten van een hoofdstad op zoek naar een eigen gezicht', in: R. Hoozee en A. Pinget (red.), *Parijs-Brussel, Brussel-Parijs: réalisme, impressionisme en symbolisme, art nouveau. De artistieke dialoog tussen Frankrijk en België, 1848-1914* (Brussel 1997) 34-40; Idem, 'De stenen spreken tot de geest: stedenbouwkundige ingrepen in Brussel en de Belgische identiteit, 1850-1970', *Leidschrift*, 9 (1993) 83-104.

5 De Brusselse burgemeester Lucien Cooremans was de auteur van een reeks biografieën van zijn 'illustere' voorgangers. Zij werden gebundeld als 'De 1830 à 1958. Douze bourgmestres libéraux ont fait de Bruxelles une des plus prestigieuses capitales' en worden bewaard op het Liberaal Archief.

ralisme als een 'synthese van leven, geloof, politiek, cultuur en wetenschap' te zien.⁶ Vele negentiende-eeuwse liberalen definieerden het liberalisme immers zelf eerder als een wereldbeeld of mentaliteit dan als een politieke overtuiging.⁷ In oorsprong was de liberale ideologie een burgerlijke en stedelijke mentaliteit, maar ze droeg de potentie in zich om in de late negentiende eeuw een populair en zelfs ruraal gezicht te ontwikkelen. Binnen het 'moment Anspach' zijn die ontwikkelingen nog erg pril. Dit artikel wil daarom vooral het dominante beeld van het 'doctrinaire' liberalisme tussen 1860 en 1880 te Brussel schetsen. Het stelt de dissidente en verruimende 'progressistische' stemmen binnen het liberalisme op de achtergrond. Toch heeft deze interne strijd een rol te spelen in ons verhaal. De uitzonderlijk sterke en tegelijk woelige positie van het hoofdstedelijk liberalisme maakt dat Brussel niet alleen product maar ook producent is van liberale cultuur.⁸ De stad is zowel materieel als cultureel de inzet van strijd tussen katholieken en liberalen, maar ook tussen doctrinaire en progressistische liberalen. Vooral deze twee liberale talen, met elk hun eigen vocabulaire, gaven (letterlijk) vorm én betekenis aan de stad.⁹ Er zijn ook heel wat bronnen om deze talen te 'lezen': van de stedenbouwkundige structuur, de architectuur en symbolische geografie van openbare monumenten en straatnamen¹⁰ over publieke manifestaties tot en met de gemeenteraadsdebatten en politieke redevoeringen. Deze bronnen maken het mogelijk de vraag te beantwoorden of er in Brussel naast een liberaal stadsbestuur ook een liberale bestuursmentaliteit actief was.

Met dit laatste belanden we op het terrein van de Foucaultiaanse *gouvernementalité*, zoals Patrick Joyce dit hanteert in zijn boek *The rule of freedom*. Voor Joyce is *liberal governmentality* een mentaliteit die niet samenvalt met de liberale partijpolitiek maar er wel een nauwe band mee onderhoudt. In navolging van Nikolas Rose definieert hij *governmentality* als het geheel aan concrete kennis, aan instrumenten en aan acties die de overheid hanteert 'to govern the self and the social'. Het gaat hem om hoe een liberaal bestuur werkt, hoe het denkt, hoe het zaken omschrijft, benoemt, ordent, stimuleert, beheerst en reguleert.¹¹ Voor een beter begrip daarvan wijst Joyce op de paradoxen waar een liberaal bestuur mee te maken krijgt en waar het in zekere zin de uitdrukking van is. Het centrale dilemma is dat politieke macht moet aangewend worden om grotere zelfbeschikking of vrijheid te bekomen voor het individu ('the self') en de gemeenschap ('the social'). In naam van 'de vrijheid' moeten burgers en de stad worden

6 Deze 'synthese' werd ontleend aan S. Stuurman. 'Het einde van de productieve deugd', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 106 (1991) 4, 610. Voor de ambiguiteiten in de 'synthese' van de liberale burgerlijke cultuur: P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw: over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000); D. Langewiesche, 'Liberalismus und Bürgertum in Europa', in: J. Kocka (red.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich* (München 1988) 360-394; P. Gay, *Schnitzers Century: the making of middle-class culture, 1815-1914* (Londen 2002); S. Alexander, *De negentiende eeuw: een betwiste erfenis* (Kapellen 1998).

7 Zie J. Palmowski, *Urban liberalism in imperial Germany, Frankfurt am Main, 1866-1914* (Oxford 1999) 1.

8 R. J. Morris, *Structure, culture and society in British Towns*, 398-400.

9 Over liberalisme als vertooggemeenschap en haar taalvarianten: S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme: sociaal-liberalisme in Nederland, 1870-1914* (Amsterdam 1997) 18-22.

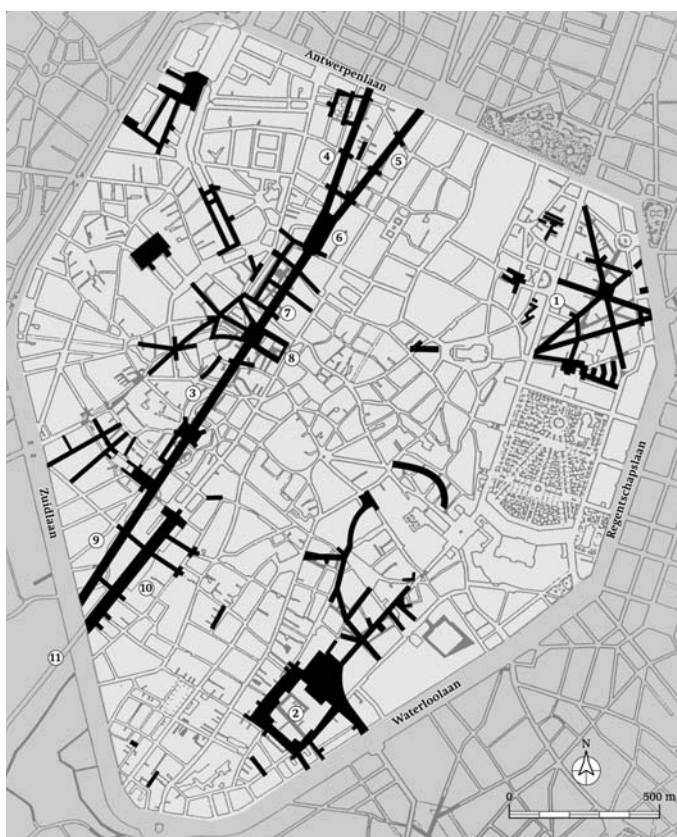
10 We kennen de statuomanie en aanverwante thema's dankzij de werken van M. Agulhon zoals 'Imagerie civique et décor urbain' en 'La statuomanie et l'histoire', in: *Histoire Vagabonde* I. Ethnologie et politique dans la France contemporaine (Parijs 1988) of zijn trilogie over de Marianne. Ook aangeraakt in M. Agulhon, 'Les citadins et la politique', 605-607 en 629-634.

11 P. Joyce, *The rule of freedom: liberalism and the modern city* (Londen 2003) 1-17.

Afbeelding 1: Jules Victor Anspach (1829-1879): advocaat; schepen en burgemeester van de stad Brussel van 1866 tot 1879, volksvertegenwoordiger. Stadsarchief, Fonds Iconographique, C 5832.

‘bestuurd’. In het genoemde boek gaat Joyce dieper in op de concrete historische ontwikkeling van de technieken en processen waaruit dit besturen bestaat en die tegelijk hebben bijgedragen aan de morele en sociale ontvoogding van ‘de burger’. Het beleid en de beleidsdoelstellingen worden geconfronteerd met het liberale idee dat besturen niet langer steunt op een transcendent, goddelijk of monarchaal principe, maar net op de politieke soevereiniteit van de burgers zelf. De oplossing bestond erin minimaal te besturen, het idee van de nachtwakerstaat achterna. Het liberalisme ziet in de maatschappij genoeg onzichtbare handen – zoals het gezin, de markt en het middenveld – die het samenleven kunnen ordenen. Als deze zelfregulerende sociale structuren ongehinderd hun werk kunnen doen, dient de liberale bestuurder niet direct tussenbeide te komen. Indirect zijn echter wél heel wat voorwaardenscheppende interventies nodig. Binnen het liberalisme is het ‘besturen van op afstand’ met name gericht op burgerschapsvorming. Om met uitgebreide vrijheid om te kunnen gaan, dient een moreel bewustzijn van plicht en verantwoordelijkheid te worden gecultiveerd. Dat komt onder meer tot uiting in het liberaal stedelijk onderwijs waarin, naargelang welke liberale taal men hanteert, sterke karaktervorming of *Bildung* dan wel de republikeinse *Vertu* centraal staan. In wat volgt zal worden geargumenteerd dat ook stedenbouwkundige ingrepen deel uitmaken van dit ‘besturen van op afstand’.

Afbeelding 2: Jules Anspach plande maar liefst 25 projecten die Brussel moesten saneren en verfraaien. Op dit stratenplan wordt duidelijk in welke mate de uitgevoerde ingrepen Brussel tot een 'petit Paris' hebben herschapen.

- Situation 1860
 New streets
- 1 Clearance of Notre Dame des Neiges quarter
 - 2 Palace of Justice
 - 3 Vaulting of the River Zenne
 - 4 Emile Jacqmainlaan
 - 5 Adolphe Maxlaan
 - 6 Broukèrplein
 - 7 Anspachlaan
 - 8 Beursplein
 - 9 Maurice Lemonnierlaan
 - 10 Zuidstraat
 - 11 The new southern railway station

Het is de stad die de verbinding maakt tussen het microniveau van de individuele burger en het macroniveau van de samenleving. Het stedelijk beleid geeft de maatschappij, die in de ogen van Joyce dus geen structuur of orde maar een proces of ordening is, actief vorm. Een liberaal bestuurder als Burgemeester Jules Anspach ordende het maatschappelijk leven met het specifiek liberale morele imperatief om vrije burgers te creëren in een vrije stad. Via een analyse van Anspachs ordening van het stedelijk landschap verkent deze bijdrage de concrete ideologische lading van de noties 'stad' en 'stedelijkheid' in de periode 1860-1880. De stedenbouwkundige interventies van die periode worden met een politiek-culturele bril bekeken, met als uiteindelijk doel een soort 'partijdige' uitdieping van De Schaepdrijvers 'nationaal' beeld van Brussel. De hypothese luidt dat veranderingen in de materiële stad samenhangen met transformaties in het liberalisme. Niet enkel het grondplan en uitzicht van Brussel wijzigden immers, maar ook het hoofdstedelijk liberalisme en haar visie op stedelijkheid. Concreet worden in het 'moment Anspach' de contouren van het zogenaamd 'doctrinaire' liberalisme voor het eerst bewust uitgezet.¹² Dit gebeurt via de heersende Haussmanniaanse *governmentality*, die beantwoordt aan Joyce's *governmentality*-type van de *sanitary*

¹² De meest uitgebreide biografie is J. Garsou, *Jules Anspach, bourgmestre et transformateur de Bruxelles, 1829-1879* (Frameries 1942).

city.¹³ Parijs is voor Joyce het toonbeeld van een negentiende-eeuwse sanitaire stad die moderniteit vereenzelvigt met 'circulatie'.¹⁴ Haussmannisatie was een poging om de stad, die in liberale ogen een weelderige uitgroei was van de creatieve vrijheid van de mens, in goede banen te leiden.

'Circulatie' van water, goederen en personen had een morele lading. Dat zal in dit artikel blijken vanuit twee complementaire perspectieven: Brussel als Staatsstad en Brussel als commerciële stad. Daarmee stoten we echter niet op de specificiteit van de Brusselse stedenbouw maar wel op een gedeelde *governmentality* van het stedelijke liberalisme in het derde kwart van de negentiende eeuw. Uit een vergelijking met het radicaal-liberale Birmingham van Chamberlain, die als burgemeester eveneens de Haussmanniaanse *governmentality* overnam, zal immers naar voren komen dat het model van de sanitaire stad en haar morele regeneratie liberale bestuurders in heel Europa aantrok. Globaal genomen volgen we in deze bijdrage de oproep van de Britse historicus Tristram Hunt, die in zijn boek *Building Jerusalem* pleit voor een ideeëngeschiedenis van de stad.¹⁵ Voor Hunt mag, onder het motto *ideas matter*, stadsgeschiedenis niet gereduceerd worden tot 'bureaucratic development of planning, transport and housing'. Al te vaak blijven de (Victoriaanse) maatschappelijke en politieke debatten over de stad buiten beeld in het historisch onderzoek naar de stad, terwijl de samenhang tussen de stedelijke ontwikkelingen en de 'ideologies and philosophies that accompanied them' juist zeer uitdagend en stimulerend kunnen werken – tenminste als we ons vandaag de vraag stellen hoe de stad in de eenentwintigste eeuw een grotere rol kan spelen in de maatschappelijke participatie, nu Staten en Grote Politieke Verhalen aan betekenis en aan maatschappelijke orderingskracht hebben ingeboet.

De formele doelstellingen van Anspachs ruimtelijke ordening: assainir et embellir

Bij zijn aantreden als Burgemeester in 1863 stelde Jules Anspach een plan voor met maar liefst 25 bouwprojecten, die hij als 'urgents, indispensables, très utiles' of 'infiniment désirables' zag om de stad te saneren en te verfraaien.¹⁶ Na de eerste poging tot krotopruijing in de Marollen-wijk, met de doorbraak van de Blaesstraat einde jaren 1850, was duidelijk geworden dat de overheid daarvoor nieuwe planningsmiddelen nodig had.¹⁷ De middelen om in het kluwen van de dichtbevolkte benedenstad nog nieuwe ingrepen te kunnen realiseren, waren tot nu ontoereikend geweest. Met de Onteiningswet van 1858,¹⁸ die op maat van de hoofdstedelijke problematiek gesneden was, beschikte het stadsbestuur nu wel over een basis om aan de slag te gaan en België's hoofdstad de uitstraling te geven die van haar verwacht werd. De overkapping van de Zenne zou daarvoor de motor vormen.

13 Joyce, *The rule of freedom*, 62-93.

14 *Ibidem*, 148-157.

15 T. Hunt, *Building Jerusalem: the rise and fall of the Victorian city* (Londen 2004) 8.

16 Het uittreksel uit het verslag van de gemeenteraad van 14 augustus 1863 is te vinden in *100 ans de débat sur la ville: la formation de la ville moderne à travers les comptes-rendus du conseil communal de Bruxelles, 1840-1940* (Brussel 1984) 77; Garsou, *Jules Anspach*, 40.

17 Voor het urbanisme van voor 1860: Y. Leblicq, 'L'urbanisation de Bruxelles aux XIXe et XXe siècles (1830-1952)', *Gemeentekrediet van België. Steden in ontwikkeling, 19de-20de eeuw* (Brussel 1982) 337-343 en E. Smellinckx, 'Urbanisme in Brussel, 1830-1860 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KULeuven 2001).

18 Ph. Godding, 'L'évolution de la législation en matière d'urbanisme en Belgique au XIXe siècle', *Gemeentekrediet van België. Steden in ontwikkeling, 19de-20ste eeuw* (Brussel 1982) 24-27.

Afbeelding 3: De overwelving van de Zenne was meer dan een louter sanitaire noodzaak. De werken vormden de motor voor de transformatie van Brussel tot een moderne en commerciële hoofdstad. Stadsarchief, Fonds Iconographique, C 11467.

Tot op zekere hoogte waren de Zennewerken, die vanaf de jaren 1860 politiek de kop opstaken, een zuivere illustratie van Joyce's *sanitary city*. De aanleg van de lanen zou een einde stellen aan de uiterst ongezonde woonsituatie in de benedenstad. De gezondheidsrisico's rondom de Zenne waren pijnlijk duidelijk geworden bij de cholera-epidemie in 1866, waarbij maar liefst één op 58 Brusselaars om het leven kwam.¹⁹ Met grote bijval verdedigde Anspach de sloopwerken langs de Zenne in de gemeenteraad als een 'transformation de ces mesures sordides, malsaines, infectes, qui compromettent la santé de notre population, et déshonorent la ville sur le parcours de la Senne'.²⁰ De overwelving van de Zenne zou de benedenstad ook vrijwaren van overstromingen – een tweede factor die Brussel onleefbaar maakte, haar economische bedrijvigheid verstoortte en onaantrekkelijk maakte voor bezoekers. Al snel koppelde Anspachs administratie de aanleg van de lanen bovendien aan een directe verkeersverbinding tussen de spoorwegkopstations in het zuiden en het noorden van de stad.²¹ In de redactie van het jaarverslag van de stad van 1864 was de sanering van de Zenne en de aanleg van een centrale *boulevard* al een en hetzelfde, hoewel in de gemeenteraad nog geen consensus bestond over het principe van de overwelving.²² Een jaar later, in 1865, onderhandelde

¹⁹ A. Du Bois, *Les bourgmestres de Bruxelles, 1830-1897* (Brussel 1897) 61. Ook in Engeland was (de angst voor) cholera een katalysator voor de saneringswerken in de steden.

²⁰ Geciteerd in *100 ans de débat sur la ville*, 111.

²¹ *Ibidem*, 78ev.

²² *Ibidem*, 91.

Anspach eigenhandig al een voorlopig contract met een aannemer om de Zenne te overwelden en de boulevard te ontwikkelen. In datzelfde jaar verdedigde hij de totaalaanpak van de centrale lanen met een koppeling van de sanering aan een morele regeneratie door de circulatie: 'Cette combinaison nous a paru extrêmement heureuse, parce qu'elle ouvre une voie importante et nouvelle, destinée à mettre en communication les deux stations, qu'elle dégage le trop plein de la circulation [...] et surtout parce qu'elle coupe et fait disparaître la plupart de ruelles étroites qui ont leur origine à la rivière et qui sont la partie la plus malsaine comme la plus triste de l'agglomération bruxelloise, et enfin qu'elle fait entrer l'air et la lumière, la vie et la circulation dans un quartier qui tend à s'appauvrir.'²³

Het gecombineerde doel bestond eruit het stadsweefsel gezond te maken, de stedelijke dynamiek te herstellen en Brussel in het algemeen aantrekkelijk te maken voor de burgerij. Brussel kan hiermee gezien worden als een continentale tegenhanger of voorloper van het radicale Birmingham. In de literatuur wordt deze Noord-Engelse industriestad als bakermat van het Britse liberale radicalisme gezien.²⁴ Het was haar burgemeester Joseph Chamberlain, vader van premier Neville Chamberlain, die deze politieke institutionalisering leidde. Het is ook diezelfde Chamberlain die in de jaren 1870 de sanering van Birmingham inzette met het aanleggen van 'a great street as broad as a parisian Boulevard'.²⁵ De werken werden door zijn bestuur aangekondigd 'without any thought of profit and with the one desire to advance health and morality'.²⁶ Het nieuwe tracé van brede lanen met winkels en kantoren rechtvaardigde daarmee de trots van Birmingham in haar stadsbestuur en deed het liberalisme er over een sterke en brede aanhang beschikken. Net als dat van Anspach was Chamberlains stadsbeleid gebaseerd op een dubbele agenda van sanering en moralisering. Hun stedenbouwkundige visie was een aanschouwelijke verknoping van economische welvaart met *civic pride*.

Het ideeëncomplex achter dit beleid van een *sanitary city* vertrekt van een parallelisme tussen de stad en een lichaam en veronderstelt een dynamisch evenwicht tussen levende organismen en hun fysische omgeving. De uitwerking van deze analogie berustte op een gemedicaliseerd politiek denken. Om gezond te zijn diende een stad allereerst een goede circulatie te hebben. Elementen zoals grondstoffen en nieuwe werkrachten moesten vlot doorheen de stad kunnen bewegen. Afval of afgewerkte producten dienden snel afgevoerd te kunnen worden. Dit is wat vaak aangeduid wordt als het slagader-adermodel, dat ondermeer in de Londense riolering werd toegepast in de jaren 1860 en in Brussel werd gekopieerd.²⁷ De voorstudie voor de sanering van de Zenne in de schoot van de zogenaamde *Commission des Trois Pouvoirs* (zo genoemd omdat de staat, de provincie en de stad erin zetelden), had een delegatie ingenieurs ze-

²³ Citaat in Leblieq, 'L'urbanisation de Bruxelles', 345.

²⁴ Voor Chamberlain en Birmingham: A. Briggs, *Victorian cities* (Londen 1985); Joyce, *The rule of freedom*, 127-128; T.A. Jenkins, *The liberal ascendancy, 1830-1886* (Londen 1994) 183-193; D. Watts, *Whigs, radicals and liberals, 1815-1914* (Londen 2002) 110-117.

²⁵ Geciteerd in Morris, 'Structure, culture and society', 413.

²⁶ Hunt, *Building Jerusalem*, 350-351.

²⁷ *Ibidem*, 260-262. Voor de inspiratie van Londen voor de Zennewerken: Th. Demey, *Bruxelles: chronique d'une capitale en chantier*. I. Du voutement de la Senne à la jonction Nord-Midi (Brussel 1990) 51; Leblieq, 'L'urbanisation de Bruxelles', 348-349.

ven Britse steden doen bezoeken.²⁸ Bij de gunning van overwelvingswerken werden door de stad Londense ingenieurs aangetrokken. Het was tot slot ook een Britse onderneming, geleid door de Britse liberale zakenlui Doulton en Grant die de overwelving coördineerde.²⁹

De meest voor de hand liggende zorgen in het beheersingschema van de sanitaire stad betreffen de verkeersafwikkeling en de waterhuishouding. Beide zijn aanwezig in Anspachs project: de brede verkeersader van de lanen overdekt namelijk de Zenne en twee flankerende rioolkokers. De plannen van de Antwerpse aannemer Pierre Keller om voor dezelfde prijs meteen ook een ondergrondse treinverbinding en centraal station in het project te integreren werden in 1865 door Anspach verlaten, ten voordele van het voorstel van Léon Suys.³⁰ Anspach had zich tot dan onafgebroken ingespannen voor de inplanting van een station in het centrum van Brussel als bekroning van zijn modern, dynamisch stadsbeeld.³¹ In 1855 al vinden we Anspach aan het woord als secretaris van een drukkingsgroep voor een centraal station. In zijn pleidooi zou zo een station een economische meerwaarde betekenen voor Brussel, terwijl de bestaande situatie met de kopstations aan de rand van de stad of een ringspoor vooral de *faubourgs* ten goede kwam. Voor Anspach moest Brussel het knooppunt van het Belgisch spoorwegstelsel en kloppend hart van het nationale en internationale goederenverkeer worden. Tien jaar later zag Anspach zich als burgemeester in de verwezenlijking van deze droom echter geconfronteerd met een ware nachtmerrie van torenhoge kosten voor graafwerken, technische problemen voor het ondergronds treinverkeer en een verregaande inmeniging van de Staat in de stedelijke ontwikkeling.

Volgens Marguerite Silvestre was het om de motor van de stedelijke vooruitgang in de handen van de Brusselaars te houden dat Anspach uiteindelijk voor een minder ambitieus, maar volledig municipaal project zonder treintunnel koos.³² Als *gardien des franchises municipales* wilde de burgemeester het project zelf sturen. Door krotopruijing, bestrating, drainage, ventilatie en een verbeterde verkeerscirculatie wilde Anspachs plan met de vitale functies ook de autonomie van Brussel in stand houden. Deze doelstelling vereiste in de ogen van Anspach verregaande ingrepen naar het Haussmanniaanse model van Parijs.³³ Dit model wilde, zoals het doctrinaire liberalisme met zijn constitutioneel-juridisch idioom, orde en beweging met elkaar verzoenen door de beweging te ordenen. Vrij verkeer was vooral geordend verkeer. De orde en regelmaat van het stratenpatroon, de rechte lanen, de eenvoudige te lezen structuur van de stad, waren daarvan het eerste kenmerk. Vervolgens werd op dit geometrische grondplan een duidelijke zonering aangebracht die de verschillende stedelijke functies elk een eigen plaats toewees. Dit was in Brussel de verdienste van Victor Besme, wiens totaalvisie op de stad, het *Plan*

²⁸ Garso, *Jules Anspach*, 40.

²⁹ Anspach benadrukte meermaals de expertise van Doulton en Grant als heren met *standing*. Zij waren beiden parlementslied en gefortuneerde zakenlui. Grant was verantwoordelijk voor de verfraaiingswerken in Milaan (*Piazza di Duomo* en *Victorio-Emmanuelgalerij*) en hoofd van een grote kredietmaatschappij. Doulton zetelde in de *Metropolitan Board of Works*, het orgaan dat de bouw van het hele Londense rioolsysteem organiseerde. Hun staat van verdienste wordt besproken in de gemeenteraad van 26 oktober 1868, in *100 ans de débat sur la ville*, 121.

³⁰ M. Silvestre, 'Les premiers projets du junctions Nord-Midi (1855-1866)', in: S. Jaumain (red.), *Brussel en de Noord-Zuidverbinding* (Brussel 2004) 65-67.

³¹ *Ibidem*, 58.

³² *Ibidem*, 67-68.

³³ M. Roncayolo, 'Le modèle haussmannien', in: Agulhon e.a., *La ville*, 81-125.

d'ensemble pour l'extension et l'embellissement de l'agglomération Bruxelloise uit 1866 zowel Anspach als Leopold II wist te overtuigen.³⁴ Vandaag nog is zijn visie effectief terug te vinden in de structuur van de Brusselse grootstedelijke ruimte.

Binnen die gerationaliseerde, functionele ordening werd ook de scheidingslijn tussen publiek en privaat duidelijk getrokken. Het wonen werd een private zaak, de straat een publieke plaats. De op zichzelf staande gezinswoning of het appartement – *le nom est bien choisi* – werden het woontype dat paste bij de zelfredzame burger.³⁵ Deze ordening, die in Parijs maar ook in Brussel en in vele andere Europese steden rond 1850 aan de orde was, veronderstelde een massale fysische transformatie. Het stadscentrum zou een plaats voor ontmoeting en beweging worden, in tegenstelling tot de buitenwijken, de *banlieues*, waar rustig wonen en leven voorop stonden. Anspachs interventies gingen dus veel verder dan een louter sanitaire operatie. Daarvoor zouden minder ingrijpende maatregelen nodig zijn geweest.³⁶ De aanleg van centrale lanen bovenop het tracé van de Zenne beoogde sociaal-economische en financiële doelen voor Brussel.³⁷ Volgens Joyce zijn saneringsprojecten dan ook echte sociale ingrepen. Door het uitzicht en het functioneren van de stad te veranderen, drukken zij gewijzigde sociale verhoudingen uit.³⁸ De 'sanitaire' ingrepen leggen immers een direct verband tussen de sociale positie van mensen en hun omgeving. Concreet introduceren de interventies de notie 'volksgezondheid', een concept dat veel meer inhoudt dan de gezondheid van het individu.

Voorheen werd ziekte individueel gedefinieerd als de afwezigheid van gezondheid. Volksgezondheid betekent echter veralgemeende afwezigheid van ziekte in de stad. Het is een collectief goed en dus een taak voor het stadsbestuur. De saneringpolitiek hield daarmee een veel ruimere paradigmawissel in. Politiek was niet langer een zaak voor burgerlijke moralisten en kerkelijke zedenpredikers, maar wel voor technocraten, burgerlijke hygiënist, architecten en stadsingenieurs. In een model van *liberal governance* gaat de aandacht niet langer uit naar de persoon maar naar de omgeving. Samengevat: *places not people*. In navolging van Joyce kan worden gesteld dat liberaal bestuur indirect (en niet arbitrair) werkt. Sanitaire ingrepen dragen indirect bij tot de morele verheffing van het stedelijk lichaam. Binnen een *sanitary city* zijn mens en milieu materieel en mentaal één. Een gezonde burger vereist immers een gezonde stad en *vice versa*. Sanitaire bouwprojecten kunnen met andere woorden gezien worden als politieke infrastructuur in de breedste zin van het woord. Het *blackboxen* van de Zenne, over een goede twee kilometer aan 60 000 bakstenen per strekkende meter, was een voorwaardenscheppende ingreep voor liberaal bestuur.³⁹ Het sociale stadslichaam werd er mee bevrijd van zijn materiële hinderpalen, zodat de sociale wetten hun vrij en natuurlijk verloop konden krijgen. De stadsbewoners kregen via de sanitaire maatregelen de kans hun eigen leven te leiden in de beste omstandigheden. Zij konden wonen en wer-

34 *Brussel, breken, bouwen : architectuur en stadsverfraaiing, 1780-1914* (Brussel 1979) 132-135; in detail bij G. Jacquemyns, 'Victor Besme et le Grand-Bruxelles', *Le Flambeau*, 14 (1931) 9, 160-176.

35 Over het appartement als woontype in Brussel: A. Brauman, *L'immeuble et la parcelle: les immeubles à appartements comme éléments constitutifs du tissu urbain : le cas de Bruxelles, 1870-1980* (Brussel 1983).

36 De Schaepdrijver, 'De stenen spreken tot de geest', 88.

37 Leblieq, 'L'urbanisation de Bruxelles', 384-385.

38 Zie onder andere P. Van Den Eeckhout, 'Brussels', in: M.J. Daunton (red.), *Housing the workers, 1850-1914: a comparative perspective* (Londen 1990) 86-89.

39 Cijfers uit Demey, *Bruxelles*, 65.

ken in gezonde buurten, hun handel ontplooiën, hun kinderen opvoeden en deelnemen aan het geestesleven zonder angst voor periodieke overstromingen en ziekte. De sanitaire stad wierp de ketens van de natuur en het milieu af.

Uiteraard was de taak om van de Brusselaars op moreel en sociaal vlak vrije Burgers te maken nog verre van volbracht bij het overlijden van Anspach. Die taak zou op de werktafel van de volgende Brusselse burgervader, Karel Buls, terecht komen. Nadrukkelijker nog dan Anspach zou Buls zich over het smeden van banden voor de stedelijke gemeenschap buigen. De stedenbouwkundige interventies van Anspach deden wel al een nieuwe eigentijdse stad ontstaan en België aansluiting vinden bij de vooruitgang van handel, wetenschappen en kunsten. Het centrum van de stad werd aantrekkelijk voor de industriële en bezittende burgerij en de handeldrijvende middenklasse. De prijs die letterlijk voor deze vooruitgang betaald moest worden, was echter niet gering. Hij werd dan ook de inzet van politieke discussies in de Brusselse liberale gemeenteraad. In 1868 bijvoorbeeld, werd Anspach politiek door ene Bochart uitgedaagd en werden de financiële constructies van de Zennewerken in de Brusselse pers uitgesmeerd.⁴⁰ Bochart was een typisch voorbeeld van de Brusselse *shopocracy* en creëerde een schandaalsfeer rond de Zennewerken om Anspach te treffen.⁴¹ Graven we dieper dan stoten we op twee grote politieke gevolgen van de Haussmanniaanse *governmentality*: een sterke autoritaire bestuurstijl en affairisme.⁴²

De morele imperatief van de sanitaire stad

Op politiek vlak moest Anspach het verzet van kleinburgerlijke liberale belastingsbetalers, geleid door Bochart, trotseren om de gemeenteraad ervan te overtuigen om de ijzeren budgettaire strengheid los te laten. Tegenover de roep om bezuinigingen stelde Anspach: 'Il y a aussi des dépenses qui, bien qu'ayant l'air d'être somptueuse, sont fructueuse pour notre population et auxquelles on ne peut pas renoncer.'⁴³ Het merkwaardige is dat de Zennewerken uiteindelijk bijzonder gemakkelijk werden goedgekeurd. Sophie de Schaepdrijver wijst terecht op het schril contrast tussen het relatieve gemak waarmee de Zennewerken door de gemeenteraad raakten en de meer dan een jaar moeizaam aanslepende debatten over de vervanging van het hekwerk rondom het Warandepark. Anspachs plannen lieten de stad zonder moeite 28 miljoen uitgaven boeken voor onteigeningen, drastische sloopwerken, het verdrijven van duizenden inwoners en werkplaatsen uit het centrum. De burgemeester sloot contracten af met architecten en ontwikkelaars, die hen ongekennde vrijheden toekenden.⁴⁴ Binnen de liberale familie was niet iedereen het daarmee eens. De links-liberale ingenieur bij bruggen en

40 Garsou, *Jules Anspach*, 46-61 en Du Bois, *Les bourgmestres de Bruxelles*, 67 en 70. Y. Leblicq, 'Un exemple de vélnalité de la presse bruxelloise: les travaux d'assainissement de la Senne (1865-1868)', in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 54 (1976), 489-516.

41 Bochart daagde Anspach in de gemeenteraad van 7 maart 1870 uit om samen met hem ontslag te nemen en te zien aan wiens zijde de kiezer werkelijk staat. *100 ans de débat sur la ville*, 129. Deze merkwaardige, kleinburgerlijke *challenger* voor de liberale hegemonie werd in detail bestudeerd door Y. Leblicq, 'Un courant politique indépendant à Bruxelles au XIXe siècle. L'action d'Eugène Bochart (1860-1869)', *Cahiers bruxellois*, 20 (1976) 147-178.

42 Agulhon, *Les citadins et la politique*, 616.

43 Gemeenteraad van 17 november 1866, geciteerd in *100 ans de débat sur la ville*, 117.

44 De Schaepdrijver, 'De stenen spreken tot de geest', 90. Het wikken en wegen van de gemeenteraad over de plaatsing van de parkafsluiting, inclusief het publiek tentoonstellen van de plannen, het *in situ* opstellen van maar liefst zes houten modellen en de bijsturingen van de architect, zijn weergegeven in *100 ans de débat sur la ville*, 30-46.

wegen, François Splingard, kruiste in de gemeenteraad de degens met de burgemeester over diens autoritaire aanpak en de monumentale vormgeving van lanen.⁴⁵ Splingard was van mening dat de straatbreedte buitensporig was en de monumenten te praal-zuchtig. De appartementsbouw was dan weer te 'Parijs' en onaangepast aan de Belgische smaak. Anspachs doortastendheid raakte gehuld in een nevel van verdachtmakingen rond duistere afspraken met buitenlandse investeerders die zich zouden verrijken op de kap van de belastingbetaler.⁴⁶ Pas toen de *Belgian Public Works Company* failliet ging, triomfeerde Anspach.⁴⁷ Hij zag er het harde bewijs in dat hij steeds het algemeen belang had laten voorgaan op de individuele belangen.

Deze situatie vertoont alweer opvallende gelijkenissen met de situatie in Birmingham in de jaren 1870. Toen moest Chamberlain afrekenen met een zekere Allday, een liberaal raadslid dat zich politiek profileerde met het uitbrengen van financiële schandalen in het stadsbestuur zoals ook Bochart dat graag deed. Allday en zijn aanhangers, de zogenaamde *Economists*, bestuurden de stad met belastingvermindering als enig doel.⁴⁸ Zij kwamen op voor de kleine eigenaars, de middenklasse die uiteindelijk het merendeel van de saneringsinvesteringen moest betalen. De belastingstop werd liberaal ingekleed door te stellen dat de stad dan wel vuil kon zijn, maar vooral vrij moest blijven. Het gevolg was onderinvestering in publieke diensten en een stadsbestuur 'lacking in dignity and action'. Met Chamberlain en Anspach kwam daar een einde aan. De stad werd de drager van de civieke en liberale moraal, zoals die gekend was uit de Oudheid en de Italiaanse stadstaten. Deze oude republieken waren de perfecte illustratie van de waarden van de stedelijke middenklasse, die Tristram Hunt opsomt als 'local self-government, internal liberty, a culture of rationalism and, crucially for civic identity, the combination of commercial success with aesthetic vibrancy.'⁴⁹ Burgemeester Anspach wilde deze waarden, en met name de politieke implicaties van zelfbestuur, verdedigen. Via municipalisatie van nutsbedrijven en commercieel geïnspireerde stedenbouwkundige ingrepen wilden Brussel en Birmingham hun financiële basis verstevigen zonder de lasten van de burgers te verhogen.⁵⁰

Een eenvoudig economisch-reductionistisch schema van sanering, commerciële ontwikkeling en verbeterde openbare financiën volstaat dus niet als verklaring. Het liberale stedelijk beleid na 1870 was immers niet enkel een zaak van meer inkomsten, maar ook van meer uitgaven voor de stadskas.⁵¹ Zoals Joyce opmerkt, ging het breekwerk in liberale steden gepaard met 'a deliberate, collaborative project to reform the manners and the culture of the city populations (including the manners of the better-offs them-

45 Gemeenteraadssitzing van 17 maart 1870, in *100 ans de débat sur la ville*, 102-110.

46 Het affairistisch klimaat van verdenking wordt geïllustreerd in Demey, *Bruxelles*, 56-64; en in Y. Leblieq, 'Politiek, pers en openbare werken: de eerste initiatieven van de stad Brussel met het oog op de sanering van de Zenne (1863-1864)', *Tijdschrift van het gemeentekrediet van België*, 40 (1986), 3-42.

47 *100 ans de débat sur la ville*, 153-155.

48 Briggs, *Victorian Cities*, 210-213.

49 Hunt, *Building Jerusalem*, 198.

50 *Ibidem*, 351-352.

51 J. Palmowski, 'Liberalism and local government in late nineteenth-century Germany and England', *The historical journal*, 45 (2002) 2, 381-409. Voor België kunnen we deze cijfers vinden bij M. Van Audenhove, *Histoire des finances communales I: 1830-1914* (Brussel 1992). Voor Brussel zijn er ook de rijk gedocumenteerde *Histoire des finances publiques en Belgique* (Brussel 1884) en *Les finances communales en Belgique* (Brussel 1892) van het progressief-liberale Brusselse gemeenteraadslid en verificateur van het Rekenhof Louis Richald.

selves). City elites combined to pioneer an enormous range of educational, philanthropic and religious institutions and activities.⁵² In deze bredere reformatiebeweging was de stad de enige aangewezen rechtspersoon om collectieve voorzieningen met algemeen karakter te beheren.⁵³ Het is hier dat de moraliteitsvraag van het liberalisme zich begint af te tekenen. Gemeenschappelijk aan het morele discours van Anspach en Chamberlain was namelijk dat investeringen nodig waren opdat de stad ten volle haar sociale rol kon vervullen. De negatieve vrijheid onder het motto 'dirty but free' van de *shopocracy* maakte plaats voor het gemeenschapsgerichte en positieve vrijheidsbegrip van het *New Liberalism*, waarin een sociaal corrigerende stedelijke overheid op de voorgrond trad.⁵⁴

Hoe verstonden de beide liberale bestuurders nu deze morele verantwoordelijkheid van de stad? In Birmingham (en elders in Noord-Engeland) beriep men zich op protestantse ethische voorschriften om de verhoogde uitgaven te legitimeren.⁵⁵ Met een combinatie van verheven retoriek en alledaagse onderwerpen predikten niet-anglicaanse protestanten voor de bezieling van een actief, voluntaristisch stadsbestuur. Hun boodschap aan de protestantse gemeente was er een voor het opnemen van verantwoordelijkheid en voor inzet voor de morele en sociale verbetering van de hele stadsgemeenschap, die als een goddelijke instelling en het lichaam van de universele, Christelijke kerk, werd gezien. In de Engelse context was deze *Civic Gospel* van de *Unitarian Chapel*, die sociale cohesie en harmonie beoogde, erg verwant met de Vrijmetselarij. John Goodchild noemt het Unitarianisme 'an attitude of mind' veel meer dan een 'precise creed'. Binnen deze *broad church* was ook plaats voor mensen die zich christen, humanist, agnosticus en zelf atheïst noemen.⁵⁶ Wat Brussel betreft, is vooral de hoofdstedelijke functie en de centrale rol in de liberale Natiestaat aangehaald om die omslag, die duidelijk onder Anspach plaatsvond, te verklaren.⁵⁷ Anspachs centrale lannen waren inderdaad, net als Joseph Chamberlains *Corporation Street*, een brandpunt voor de trots van de burgerij voor hun stad en Natie. Maar ook in Brussel kunnen we, zoals in Birmingham, een morele kracht aanwijzen die de dadendrang van de liberale bestuurders kan verklaren, met name de Vrijmetselarij. Tot het aantreden van burgemeester De Mot waren alle burgemeesters actieve leden van een van de twee grote werkplaatsen van het Grootoosten die in Brussel gevestigd zijn: *Les Amis Philantropes* en *Union et Progrès*.⁵⁸ De maçonnieke ethos die de ontwikkeling van vrije en zelfstan-

52 Joyce, *The rule of freedom*, 156.

53 De VZW-wet (wet op de verenigingen zonder winstoogmerk) die filantropische verenigingen rechtspersoonlijkheid verleent, dateert pas van 1921. In de negentiende eeuw waren dus enkel commerciële vennootschappen, mutualiteiten en coöperatieven mogelijkheden. Liberale initiatieven, zoals de schoolkolonies of schoolkantines, schonken daarom hun patrimonium vaak aan het (liberale) stadsbestuur en stonden dan via een overeenkomst verder in voor het beheer.

54 Deze transformatie werd inhoudelijk geanalyseerd in M. Freedon, *The new liberalism: an ideology of social reform* (Oxford 1978).

55 Joyce, *The rule of freedom*, 63 en 127.

56 Seminarie 'Freemasonry and Unitarianism' voor *The Centre for Research into Freemasonry* aan de University of Scheffield van 20 januari 2004. Online beluisterbaar via <http://www.shef.ac.uk/~crf/seminars/seminars.htm>

57 Voor de stadspolitiek van Birmingham: Briggs, *Victorian Cities*, 184-240. Liane Ranieri gaf haar de hoofdstuk over de periode 1830-1870 in M. Martens, *Histoire de Bruxelles* (Brussel 1976) dan ook de titel 'Bruxelles au coeur de l'Etat libéral'.

58 In 2000 werd deze identificatie van 'de Vrijmetselarij' en 'Brussel' op initiatief van de vier maçonnieke obediënties van België nog eens bevestigd met de uitgave van A. Despy-Meyer (red.), *Brussel: vrijmetselaars in de stad* (Brussel 2000). Zie ook J. Tyssens, 'Maçonnieke signalen in Brussel', in: Corijn en De Lannoy (red.), *De kwaliteit van het vershil*, 306-307.

dige burgers en van sociale harmonie nastreefde, zette de Brusselse broeders die op-eenvolgend het hoogste politieke ambt van de stad bekleedden, ertoe aan zich sterk in te laten met het onderwijs en met de hervormingen van de publieke liefdadigheid. De stad was voor hen de primaire morele agent. Anspachs 'Brussel' was een morele actor, een gemeenschap met een specifieke liberale identiteit.⁵⁹ Wanneer Anspach sprak over Brussel, sprak hij over het algemeen belang – wat het meteen ook mogelijk maakte principiële standpunten in te nemen en individueel verzet te negeren.

Jules Anspach gaf als burgemeester leiding aan *l'administration communale*, het instrument waarlangs de gemeenschap zichzelf bestuurd. De monumentale gebouwen die de liberale overheid optrok langs de centrale lanen – denk aan de stadsscholen, de Beurs, de Centrale Hallen en ook het Justitiepaleis – dienden ook een moreel effect. Het ging erom solidaire gevoelens te creëren binnen de stedelijke bevolking rond hun *gemeenschappelijke* belangen en hun identiteit van 'burger'.⁶⁰ Die stedelijke identiteit moest zich eerst produceren en reproduceren in wat we de morele actie of culturele productie van het Brussels stadsbestuur kunnen noemen. Het liberale stadsbestuur maakte van de eerste opening van de centrale lanen in 1871 een hoogmis van haar liberale civisme. De voltallige gemeenteraad liet zich voor de gelegenheid omhullen met alle decorum die de hoofdstad kon tentoonspreiden. De stedelijke brandweer en de Burgerwacht stapten in vol ornaat op in de met lampen en Belgische driekleuren afgeboorde, maar braakliggende centrale lanen. Op het Brouckère-plein was een triomfboog opgetrokken ter ere van Anspach. In zijn toespraak bejubelde deze laatste de daadkracht van het liberale stadsbestuur dat met behulp van uitgelezen ingenieurs en hardwerken de ondernemers in slechts drie jaar tijd de stedelijke transformatie had volbracht, en dan nog binnen de door de gemeenteraad gestemde kredieten. Wanneer Anspach het spreekgestoelte verliet, kon hij zijn trouwe medestanders, zoals schepen Lemaieur, de raadsleden Cattoir en Walter, leidinggevend ingenieur van de Zennewerken De Rote, en de Britse aannemer Waring, zelfs de eretekens van de Leopoldsorde uitreiken.

Brussel als commerciële stad

Cruciaal aan de zogenaamde *governmentality* en het besturen van op afstand dat ermee gepaard gaat, is het samengaan van morele aspecten met een sterke klemtoon op vrijheid. 'Circulatie' is in dat verband een gepaste metafoor, die ook handel en communicatie op de voorgrond brengt. Zowel in de stedenbouw als in het liberale discours – en in Birmingham net zoals in Brussel – hadden handel en communicatie een grote rol te spelen. Chamberlain wilde zijn stad tot 'the retail shop of the midland counties of England' maken. De *Improvement Act* van 1876 moest Birmingham herscheppen tot een waar winkelmekka. Chamberlain's *Corporation Street* zou een *commercial emporium* worden, waardoor Birmingham, traditioneel een stad van ambachtslui en kanalen, haar naam van 'modern Venetië' eer kon aandoen. Eind jaren 1860 waren ook Brusselse Vrijmetselaarskringen al vastberaden om Brussel een vooraanstaande rol op het gebied van handel en nijverheid te geven.⁶¹ De Engelse steden vormden daarbij het referentie-

⁵⁹ Morris, 'Structure, culture and society', 412-413.

⁶⁰ Joyce, *The rule of freedom*, 153.

⁶¹ CEDOM, 'Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès', A. Peeters-Bartsoen, *La Belgique à l'exposition de Paris, 1867 et la Maçonnerie Belge*, dd. 3 december 1867, 40-43.

punt. De ligging van Brussel had een geweldige commerciële potentie, maar kwam niet tot uiting door een gebrek aan markten, commerciële agenten, exporthuizen en internationale banken. Waar de stad vroeger leefde van de hofhoudingseconomie van de vorsten, zo leefde zij nu van de handel, maar de infrastructuur liet te wensen over. In dat verband merkte Peeters-Bartsoen op dat België wel haar Birminghams en Manchesters kende, maar een Liverpool of London miste. Hij riep de Broeders op zich in te spannen voor de oprichting van een *Bruxelles-Commercial*, de wettelijke obstakels weg te nemen voor de buitenlandse handel en de bevolking vertrouwd te maken met de *peuples commerçants* zoals de Britten. *Commerce and Liberty* was voor de spreker het orderwoord van de Belgische en Britse steden. De Vrijheid hadden de Belgische steden al, de handel echter nog niet. Het kwam er dus op aan die te veroveren. Brussel, gelegen in het hart van België had de taak een markt te zijn voor de verhandeling van de industriële productie van het land.

Een eerste monument dat in dat verband moet worden vermeld, is de Sint-Hubertus-galerij van architect en liberaal gemeenteraadslid Jean-Pierre Cluysenaer, die opende in 1847.⁶² Ook deze galerijen beoogden een betere verkeersdoorstroming en een impuls voor de handel.⁶³ Ze droegen als motto *Omnes pro Omni*, alles voor allen, een jubelkreet voor het economisch liberalisme, maar ook een erfenis van een oud ambachtshuis dat op deze plek had gestaan. Als grootste overkapte winkelstraat in Europa, die zowel monumentaliteit als verfijning uitdrukte, waren de galerijen meteen een waarmerk voor Brussel, dat er een respectabele positie onder de andere Europese hoofdsteden mee verwierf. De galerijen stonden model voor andere grote winkelgalerijen, zoals de Vittorio Emanuele II-galerij te Milaan. Hetzelfde wilde Anspach bereiken door het overwelfen van de Zenne. Hij wou er Brussel een 'nieuwe commerciële en attractieve slagader' mee schenken.⁶⁴

Als bekroning van de economische klemtoon binnen het liberalisme van Anspach werd in het hart van de stad, centraal op de as en nabij het Stadhuis een totaal nieuw Beurspaleis ingeplant. De keuze voor een beursgebouw in plaats van een openbaar gebouw met een politieke of culturele functie had (en heeft) een erg grote symboolwaarde. De Beurs markeert de commerciële en moderne stedelijkheid die Anspach nastreefde. De architectuur en de lokatie van het gebouw maken de Brusselse beurs tot een *landmark* en de naam van *Palais du Commerce*, die haar inspiratoren haar meegaven, waardig. Haar trappenpartij langs de brede boulevard is tot op vandaag een verzamelpunt voor manifestaties en betogingen. Liberale verkiezingsoverwinningen werden in Brussel op deze plek publiek gevierd. Op 30 juni 1878 hield Anspach vanop de trappen van de Beurs de ontvangstrede voor de liberale delegaties die het aantreden van het kabinet Frère-Orban kwamen viëren.⁶⁵ Kortom, het vrije verkeer van goederen en de handelseconomie bepaalden het nieuwe, liberale karakter van Brussel. Net als in Birmingham, blijkt dit ook uit de manier waarop de stedenbouwkundige plannen verwezenlijkt werden. Zowel voor de ontwikkeling van de bouwkvelds langs de nieuwe cen-

62 B. De Keyser, *De ingenieuze neogothiek, 1852-1925: techniek en kunst* (Leuven 1997) 36.

63 Smellinckx, *Urbanisme in Brussel*.

64 J. Apers, J. Vandenbreeden en L. Van Santvoort, 'Chronologisch overzicht van de belangrijkste stedenbouwkundige feiten in en rond Brussel, 1780-1982', in: *Brussel, straten en stenen: stadsgroei 1780-1980* (Brussel 1982) 42.

65 Garsou, *Jules Anspach*, 109 en *La chronique*, 1 juli 1878.

Afbeelding 4: Het Beurspaleis was de bekroning van het economisch liberalisme van het 'moment Anspach' en groeide vervolgens uit tot een waar politiek landmark in Brussel. Stadsarchief, Fonds Iconographique, J 930.

trale as als voor de bouw van de Centrale Hallen als de parlementaire wijk werd een privé-concessionaris aangesteld.⁶⁶ Om de kwaliteit van de projecten langs de nieuwe lanen te verhogen werd door de stad bovendien een gevelwedstrijd uitgeschreven.⁶⁷ Ook wedijver en meritocratie maken deel uit van het ideologische instrumentarium. Het liberale stadsbestuur hield de regie in handen en zette de voorwaarden uit, maar liet de – vaak buitenlandse – vastgoedspeculanten⁶⁸ alle vrijheid in de uitvoering van de bouw. Dit is het 'besturen van op afstand' in werking.

Zoals hoger reeds aangegeven, was daarbij een sterke morele component aanwezig. De bouwstijl en de architectuur die het uitzicht van de centrale lanen en de andere urbanistische gehelen van het 'moment Anspach' bepaalden, illustreren ook de morele imperatief die Brussel tot een commerciële stad wilde maken.⁶⁹ Concreet had het eco-

⁶⁶ Leblicq, 'L'urbanisation de Bruxelles', 347-348.

⁶⁷ Alle details over deze wedstrijd in *Brussel, straten en stenen*, 197-200 en Demey, *Bruxelles*, 67-69.

⁶⁸ De overvelving werd uitgevoerd door de Britse *Belgian Public Works Company*. De bouw van nieuwe arbeiderswoningen was dan weer de taak van haar dochteronderneming de *Société anonyme des habitations ouvrières dans l'Agglomération bruxelloise* waarin de stad, de grote Belgische banken en de koninklijke familie aandelen hadden. Een deel van de boulevard werd door de Parijse ondernemer Mosnier uitgevoerd. In de parlementaire wijk had de *Société anonyme du quartier Notre-Dame-aux-Neiges* de leiding. Leblicq, 'L'urbanisation de Bruxelles', 348-349. Zie voor de positie van Brussel binnen de bredere ontwikkeling van een internationale economie: P. Scholliers, 'An essay on the history of the internationalisation and representation of Brussels', in: E. Witte en A. Mares (red.), *Brusselse Thema's* VII: 19 keer Brussel (Brussel 2001) 500.

⁶⁹ M. Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid: de contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Bussum 1998) 55-58.

nomische vertoog van Anspach steeds een sterke republikeinse ondertoon. Handel was volgens het ‘republicanisme’, dat deel uitmaakte van de liberale politieke cultuur, immers een sterke morele kracht.⁷⁰ Handel werd niet alleen geacht welvaart en vrede te brengen, maar ook een morele bijdrage te leveren aan de stedelijke autonomie. Dit republicanisme uitte zich in de keuze voor stijlen en vormen. Aanvankelijk maakte het neoclassicisme, een koele en rationele stijl met referenties aan het oude Griekenland of Italië, school in de officiële architectuur van de jaren 1860 en 1870. Voor de liberale stadsvaders leverden de antieke stadstaten ook het historisch raamwerk om hun burgers zelfbewustzijn, een beter begrip van hun stedelijke samenleving en een politieke boodschap mee te geven. Zoals Tristram Hunt het stelt: ‘The city republics effortlessly inspired the imagination of the Victorian civic leaders with their enticing history of bourgeois confidence and identity; their unembarrassed celebration of the virtue of trade and industry; with the extraordinary renaissance of art and architecture fostered by mercantile patronage; and finally their federal political structure, which safeguarded a flourishing municipal base devoid of centralisation.’⁷¹ In de ogen van Anspachs tijdgenoten leerde de Griekse oudheid, die door de stedelijk burgerij als een moreel hoogtepunt van de beschaving werd gezien, dat kunst bloeide in commerciële omgevingen. Sterker nog, dat economisch succes een voorwaarde was voor esthetische uitmuntendheid. Ook de renaissancesteden van Italië leken hiervan een mooie illustratie. Zowel de welvarende kooplui uit de Oudheid als de handelaars uit de Italiaanse stadstaten waren immers mecenassen van kunst en architectuur. Zij schonken hun steden aanzien en pracht in publieke gebouwen. Zij waren solidair met hun stad en de *res publica*, de publieke zaak, toegewijd.

De klassieke architectuur betekende niet enkel een herneming van de commerciële en culturele idealen van de Italiaanse stadstaten, maar ook een oproep tot burgerschap. Het stedelijke middenveld van genootschappen en andere verenigingen werd ingeschreven in de totstandkoming van de moraal van de liberale stad, die bestond uit *civic pride*, een stedelijk patriottisme van republikeinse deugdzaamheid, zelfredzaamheid en rationalisme.⁷² De stedelijke onderwijsinstellingen, die zich naar de oude voorbeelden tooiden met de namen Atheneum en Lyceum, spiegelde zich aan de wetenschappelijke en filosofische rijkdom van de tijd van Aristoteles en Socrates. Via de neostijlen werden de inwoners losgemaakt uit de alledaagsheid van hun bestaan. Ze werden eraan herinnerd hoe gelukkig zij wel waren een ‘burger’ te zijn in zulk een prachtige *civitas*.⁷³ Met zijn Beursgebouw en zijn centrale lanen gaf Brussel uiting aan de gedachte die op hetzelfde moment ook de Engelse handelsbourgeoisie in de ban had: ‘that commerce bred creativity, that it was the industrious bourgeoisie who since Periclean Athens and Medici Florence had fostered the aesthetic triumphs of European civilisation’.⁷⁴

De Engelse protestantse middenklasse, waar Chamberlains Birmingham door ge-

70 Voor de plaats van handel binnen de republikeinse traditie, zie de bijdragen rond dit thema in M. Van Gelderen en Q. Skinner, *Republicanism: a shared European heritage* III (Cambridge 2002) 177ev.

71 Hunt, *Building Jerusalem*, 208-209.

72 J. Beckett, *City status in the British Isles, 1830-2002* (Londen 2005).

73 Een erg goed geïllustreerd overzicht van het negentiende-eeuwse neoclassicisme en de Italiaanse neorenaissance biedt J. Vandenbreeden en A. Hoppenbrouwers, ‘Stijlrichtingen in de Brusselse architectuur’, in: *Brussel, breken, bouwen* 147-163 en 186-192.

74 Hunt, *Building Jerusalem*, 257.

bouwd werd, keek trouwens met bewondering naar de Vlaamse kunststeden, die omwille van de rijke architectuur van hun belforten en lakenhallen een plaats in de canon van het civieke republicanisme verworven hadden.⁷⁵ Ook de band met de protestantse erfenis van de zestiende eeuw en het middeleeuwse handelskarakter van steden als Brugge of Gent wekte de interesse van de Engelse vroede vaders. De negentiende-eeuwse liberale Brusselse en Britse elites plaatsten zichzelf wederzijds in deze gedeelde civieke traditie. Via de schietwedstrijden van de Brusselse Burgerwacht en de daarmee gepaard gaande uitwisselingsbezoeken in 1864, 1866, 1867 en 1869 waren Anspachs contacten met de Engelse steden zoals Londen erg hartelijk. Voor de deelnemende schutters waren deze wedstrijden verbroederingsfeesten van vrijheidslievende volkeren, voor de Brusselaars in algemene zin waren het momenten van *civic pride* en liberale vrijheidsliefde, en Anspach bestempelde ze als internationale manifestaties die *les amis du progrès et de l'humanité* verenigden.⁷⁶ Al bij het eerste bezoek van de Engelse *Riflemen* werden zij door Anspach verwelkomd op het stadhuis met de boodschap dat de Belgen en de Britten dezelfde wortels hadden in de vrijheid.⁷⁷ In 1870 werd na een bezoek van Leopold II aan Engeland een delegatie Engelse burgemeesters uitgebreid ontvangen en gevierd in Brussel. Bij hun afscheid bedankte Anspach de Britse bezoekers nogmaals voor de goede ontvangst die zij Leopold II in hun respectievelijke steden hadden geschonken. Na een bezoek aan Londen in 1875 werd Anspach door zijn gemeenteraad geprezen voor de 'paroles si éminemment libérales et communales' die hij daar tijdens het banket van de Londense Lord Mayor uitgesproken had. Anspach had Londen een baken genoemd voor alle steden. De stedelijke ontwikkeling die haar *Corporation* gestalte gaf was, zo zei hij, 'un monument à ce qui est la première nécessité politique des citoyens, à ce qui est la base et le pivot de toutes les autres institutions humaines, [...] à la liberté communale.'⁷⁸ Voor Anspach waren de steden zowel in België als Groot-Brittannië ware bolwerken voor de waardigheid en de vrijheid van het volk en tevens het beste instrument om voor welvaart van dat volk te zorgen.

Brussel als moderne Staatsstad

Typisch aan Brussel blijft natuurlijk haar hoofdstedelijke functie. Anspachs liberale visie op zijn stad dient bijgevolg ook vanuit nationaal perspectief te worden geanalyseerd. In 1860 verklaarde de Kroonprins en latere Koning Leopold II in dat verband in de Senaat dat de ontwikkeling van Brussel als hoofdstad achterop hinkte vergeleken met de andere Europese landen. België moest als welvarend en kunstminnend land haar centrale positie in Europa eer aandoen en ervoor zorgen dat haar aanzien van vrijheid en welvaart tot uiting kwam in al haar gebouwen.⁷⁹ Stad en Staat waren hier niet met elkaar in conflict. Zoals Sophie De Schaepdrijver al aangaf, lagen liberalisme, Brussel en België tijdens het burgemeesterschap van Anspach (1863-1879) in elkaars verlengde. De werken die Anspach ten uitvoer liet brengen, waren een uitdrukking van de wens van de liberale bourgeoisie om de hoofdstad van België het uithangbord te laten zijn van de

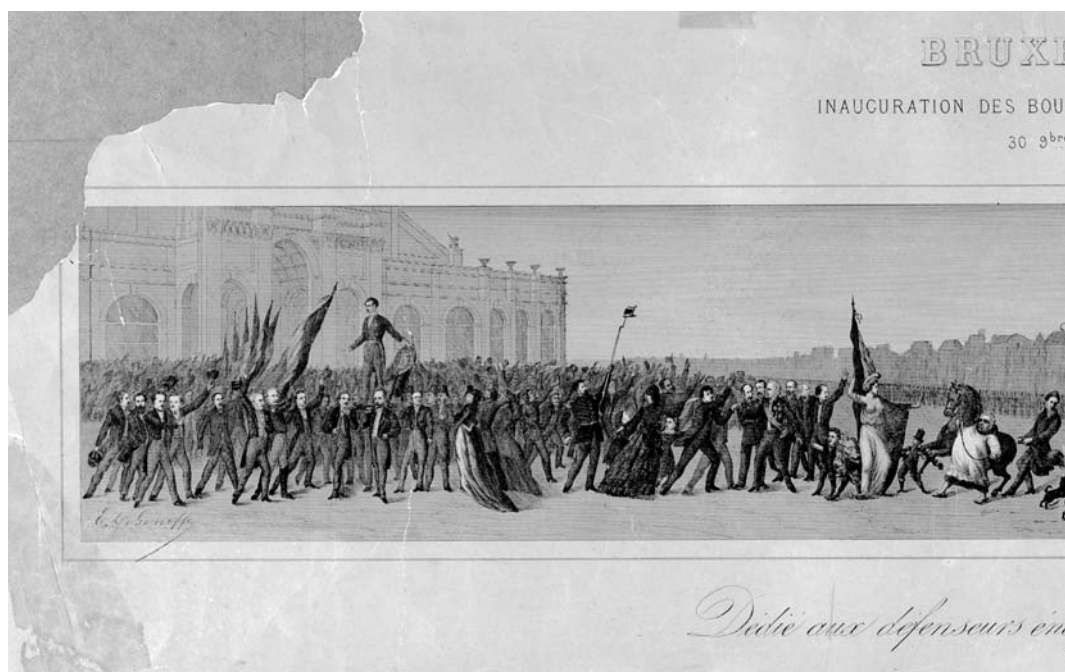
75 *Ibidem*, 209; en Morris, 'Structure, culture and society', 414.

76 Garsou, *Jules Anspach*, 79.

77 Ch. Vandersypen, *Les Chasseurs-Chasteler et la Brabançonne, 1830-1880* (Brussel 1880) 286.

78 Garsou, *Jules Anspach*, 97.

79 Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid*, 55.

Afbeelding 5: Deze spotprent verscheen bij de opening van de centrale lanen in 1871 en roemt Anspach als een verdediger van de gemeentelijke vrijheid en liberaal voorvechter van de Vooruitgang. Stadsarchief, Fonds Iconographique, R 34.

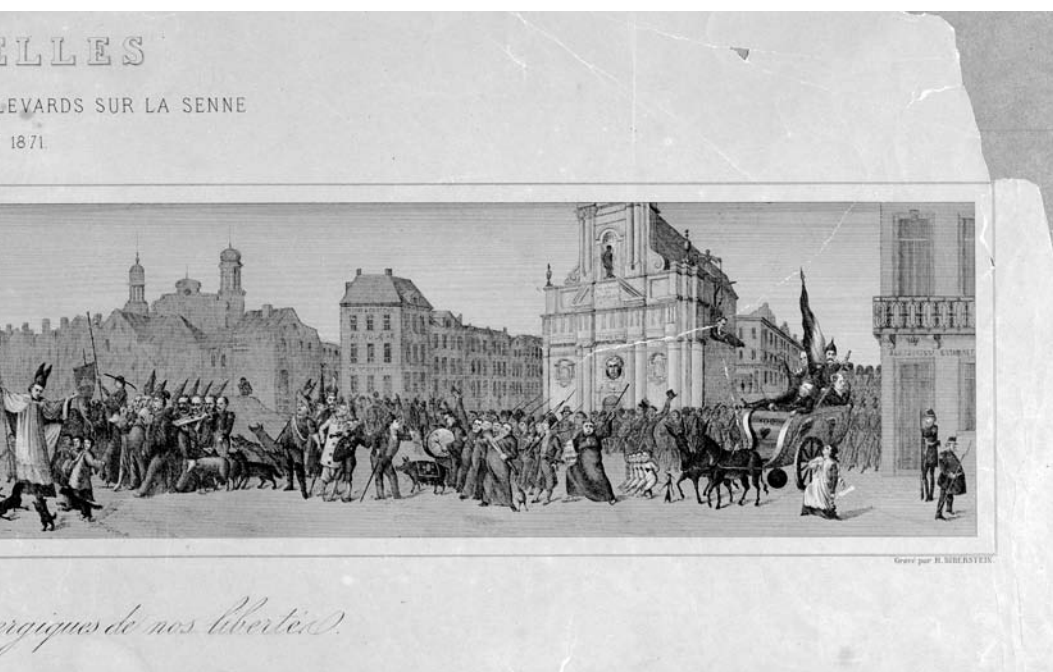
moderne, welvarende Natie waarover Leopold II het had. Brussel werd het decor waarin de Belgische staat zijn nationale vertoning kon opvoeren. De nieuwe centrale lanen, de gevels, de openbare gebouwen, parken en pleinen, de stations, alles verwees in eerste plaats naar Brussels hoofdstedelijke functie. Met Anspach, die ook in de Kamer zetelde,⁸⁰ werd de blik naar buiten gericht en werd een ideologische alliantie aangegaan met de liberale natievormers in de regering. Dat het Parijs van Haussmann hierbij het lichtend voorbeeld was, was zo duidelijk dat het hem bij het volk de spotnaam ‘Ansmann’ opleverde.

Tegelijk werden de nationale grenzen natuurlijk ook overschreden. De transformaties van het stadsbeeld golden als bewijs van de vorderingen op de weg naar dé universele Moderniteit. Anspach wilde met zijn boulevard de romantische ideeën over de oncontroleerbare en immorele stad naar de prullenmand verwijzen en de Vooruitgang verdedigen.⁸¹ Dat is het beeld dat we van hem krijgen in de karikatuur ‘dédié aux défenseurs énergiques de nos libertés’, die bij de inhuldiging van de centrale lanen op 30 november 1871 verscheen. Op deze prent (afbeelding 5) zien we Anspach door de burgerij op handen gedragen en bejubeld worden. Allegorische verwijzingen naar vrijheid en vaderland staan er aan zijn zijde en roepen een halt toe aan een aanstormend leger van reactionaire krachten, inclusief pauselijke Zouaven, aangevoerd door de clerus.⁸²

⁸⁰ Voor de parlementaire activiteiten van Anspach, zie Garsou, *Jules Anspach*, 129-174.

⁸¹ M. Martens, ‘Jules Anspach’, in: *Biographie nationale de Belgique*, 29 (1957), kolom 126-130.

⁸² Garsou, *Jules Anspach*, 145 (noot 1).

Deze prent schildert Anspachs stadsbestuur af als een exponent van het stedelijk patriottisme en tegelijk als vector van de moderniteit. Dergelijke beeldvorming sluit aan bij de these van de Britse vrijzinnig-protestantse historicus Robert Vaughan. In diens *The age of Great Cities* (1843) verschijnt de stad als de plaats waar het publiek debat, de pers en een gevarieerd verenigingsleven gedijen.⁸³ Het is langs die weg van de burgerlijke openbaarheid dat Vaughan de vrijheid in de samenleving ziet toenemen. Voor hem is de stad de plaats van 'the struggle between the feudal and the civic'. De stedelijke arbeidsmarkt doorbreekt de feodale hiërarchie en de stedelijke *way of life* creëert een nieuwe maatschappij. Vaughans ideeën vormen een mooie synthese van de liberale invulling van stedelijkheid. Stedelijkheid is een bron van vrijheid, keuze, welvaart en vooruitgang en een nieuwsoortige vorm van samenleven.⁸⁴ Het is dit denken dat aan de basis ligt van de stedenbouwkundige visie die stedelijkheid celebreert omwille van het nieuwe en moderne dat het belichaamt en die de stad ziet als de natuurlijke biotoop van rationele individuen.⁸⁵

Dat was ook hoe de Nederlandse liberale literator Busken Huet 'het algemeen karakter der gedaantewisseling' van Brussel onder Anspach zag.⁸⁶ Voor deze reiziger was de breuk met het stilstaande water van de Zenne symbool voor de Belgische beschaving. De 'stad in wording' maakte – op kleinere schaal weliswaar – de indruk van Parijs. De 'schrandere burgemeester Anspach' deed Busken Huet 'aan niemand zoozeer als aan prefekt Haussmann' denken. 'Hygiene voor! Is ook zijne leus.' Busken Huet

83 Morris, 'Structure, culture and society', 396.

84 Voor een inleiding tot dit algemene thema en Vaughans positie hierin: Hunt, *Building Jerusalem*, 146ev.

85 F. Choay, *L'urbanisme, utopies et réalités : une anthologie* (Paris 1965) 16-20.

86 C. Busken Huet, *Het land van Rubens: Belgische reiserinneringen* (Amsterdam 1879) 292-294.

Afbeelding 6: De centrale lanen waren bedoeld om de circulatie van mensen en goederen centraal te stellen. In hun vormgeving waren de gebouwen afgestemd op de smaak van de commerciële bourgeoisie op gebied van wonen en vrijetijdsbesteding. Stadsarchief, Fonds Iconographique, J 952.

twijfelde er niet aan dat Brussel na de werken een half miljoen inwoners zou tellen en een der bekoorlijkste hoofdsteden van Europa zou zijn. Het moderne karakter van dit nieuwe Brussel was voor Busken Huet bovendien ‘in overeenstemming met de taal die er gesproken wordt.’ Frankrijk, zo stelde hij, oefent een ‘weldadigen invloed’ uit op België, want ‘reeds nu begint men er vrij te kunnen ademhalen’; het Frans heeft ‘hunne nationaliteit en hunne hoofdstad eene vlugt doen nemen’. Busken Huet beschrijft, met andere woorden, hoe het kosmopolitisch ‘modern gevoel’ in het Brusselse straatbeeld tot werkelijkheid wordt. Dit modern gevoel breekt met middeleeuwse kleinstedelijkheid en provincialisme. De moderne mens wil zich ‘te midden van nationale herinneringen gedragen voelen door de geest der algemeene beschaving, van welke wij deel uitmaken’. Busket Huet wil af van die verstikkende mentaliteit die de nationaliteit ‘het karakter van een begijnhof’ geeft.

In 1874 had Anspach de aanwezigen, op een banket te zijner ere in het beursgebouw, gezworen dat hij van Brussel het juweel van België wilde maken, zoals België zelf het juweel was onder de andere landen van de wereld.⁸⁷ Hij was dan ook volstrekt ongevoelig voor wat later door Edmond Picard en andere literatoren bezongen werd als de

87 Du Bois, *Les bourgmestres de Bruxelles*, 79 en Garsou, *Jules Anspach*, 70-73.

typische, pittoreske elementen van le vieux Bruxelles, 'ville de province ne s'accoutumant qu'avec lenteur à son rôle de nouvelle capitale ; limitée par le collier des fossés d'anciens remparts devenus enceinte de l'octroi ; presque sans faubourgs ; aux rues tranquilles, aux places assoupies où l'herbe croissait entre les pavés...'.⁸⁸ Voor de bouwlustige burgervader waren die smalle straatjes, omwallingen en poorten enkel obstakels uit het verleden. Ze hielden de hoofdstad gevangen in een provincialistisch keurslijf. Zijn visie op stedelijkheid luidde een 'tijdperk van breken' in.⁸⁹ Als doctrinair liberaal, verkleefd aan de universele principes van 1789, trachtte Jules Anspach wat hij zag als de materiële resten van het obscurantisme en het particularisme van het oude regime uit de hoofdstad te bannen. Dat viel zelfs erg letterlijk te nemen. Als een laatste toemaatje besliste Anspach eind 1871 over te gaan tot de onteigening en de sloop van de zogenaamde *Temple des Augustins* op de vork aan het noordeinde van de centrale lanen, het huidige Brouckèreplein.⁹⁰ Deze kerk stond letterlijk in de weg van de Vooruitgang en werd met twintig tegen zes stemmen, waaronder die van de alomtegenwoordige Bochart, door Anspach aan de sloophamer overgeleverd. In het gemeenteraadsdebat van 27 december 1871 had de burgemeester het verwijt van architect Trappeniers dat de sloop een aanslag op de beschaving was als volgt beantwoord: 'Je ne suis pas architecte; cependant je ne saurais pas craindre, comme M. Trappeniers, de voir la Belgique descendre du rang qu'elle occupe dans l'échelle des peuples, au point de vue de la civilisation, si l'on ne conserve pas le Temple des Augustins.'⁹¹ In zekere zin ontrukte Anspach de stad aan haar oorsprong. Door de Zenne weg te steken in een ondergrondse bakstenen kerker bande hij de stroom uit zijn nieuw Brussel. Zoals het Frans de toegang tot de geesten van de Brusselaars moest vrijmaken voor de ideeën van de Verlichting, zo braken rechte, brede lanen en rationele architectuur de stad open voor de moderniteit. Hoewel onder meer de architect Henri Beyaert in 1877 deze dictatuur van de rechte lijn aanklaagde in de gemeenteraad, week Anspach niet af van zijn kaarsrecht, door Suys uitgezet, tracé.⁹²

Zo werd de Staatsstad Brussel ook het onderliggende plan voor de verwoesting en complete heropbouw van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk vanaf 1874.⁹³ In dit bouwproject verweten tegenstanders Anspach in de gemeenteraad een hele volkswijk op te offeren voor een dramatisch vergezicht op de Congreszuil.⁹⁴ Het was inderdaad zo dat de ontwikkeling van deze wijk enkel en alleen de opwaardering van deze wijk tot 'parlementaire wijk' tot doel had.⁹⁵ De woningtypes, de talrijke vrijetijdsinfrastructuur zoals de Parlements galerij, het koninklijk circus, het Eden theater en de koninklijke baden, de geometrie van de stratenaanleg met de *Place de la Liberté* als centrum, tot de straatnamen toe, stonden allemaal in het teken van het vergroten van de uitstra-

88 E. Picard, *Confiteor* (Brussel 1901) 17-18.

89 De Schaepdrijver, 'De stenen spreken tot de geest', 85.

90 *Ibidem*, 89-90.

91 De tekst van dit debat in extenso in *100 ans de débat sur la ville*, 135-147, het citaat op 145.

92 Leblicq, 'L'urbanisation de Bruxelles', 350-351.

93 Garsou, *Jules Anspach*, 93-96.

94 Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid*, 57-58; en in detail bij Demey, *Bruxelles*, 98-120. De uitspraken van gemeenteraadslid Allard in detail bij Leblicq, 'L'urbanisation de Bruxelles', 347.

95 Brussels Gewest, *Brussel, stad van kunst en geschiedenis XIV: De Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk* (Brussel 1998).

ling van de Grondwet en het Parlement, de kerninstelling van de liberale staat.⁹⁶ Waar de overwelving van de Zenne voor de stad nog sanitaire of verkeerstechnische meerwaarden had, was de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk een zuivere investering in de hoofdstedelijke en nationale functies van Brussel. De wijk was een *quartier de luxe* waar de politieke en economische elite kon resideren en flaneren.⁹⁷

Het laatste product van de Anspachiaanse inspanningen voor de Staatsstad Brussel is het monumentale Justitiepaleis van Poulaert. Hoewel het kolossale bouwwerk al vroeg in Anspachs burgemeesterschap in de steigers werd gezet, kon het pas in 1883, na de dood van Poulaert en Anspach, ingehuldigd worden. De Duitse urbanist Josef Stubben noemde het in zijn *Architectonische Reisen in Belgien* een nieuwe acropolis, omwille van zijn monumentaliteit, zijn overheersende aanwezigheid en het panoramisch overzicht op de stad.⁹⁸ De openingsceremonie en -toespraken geven goed de verstrengeling van liberalisme, Staat en stad weer.⁹⁹ De vormgeving van het gebouw zelf en de openingsceremonie werden door de katholieke rechterzijde, onder leiding van Charles Woeste, als eenzijdig liberaal bestempeld. En Leopold II noemde het Justitiepaleis in zijn gelegenheidsrede tijdens de openingsceremonie 'een embleem waarmee de natie een hommage brengt aan de rechtspraak en zijn respect voor de wet herbevestigt.'¹⁰⁰ Opvallend tot slot is de esoterische manier waarop Camille Lemonnier een parallel trekt tussen de symbolische betekenis van het Justitiepaleis voor België en die van het Stadhuis voor Brussel. Beide monumenten lijken voor Lemonnier elk op hun niveau een soort schrijn voor de vrijheid, een liberale variant van de acropolis: 'L'orgueil d'un tel édifice est l'attestation d'une forme nouvelle de conscience publique. Il s'apparie à cet autre symbole du passé, l'Hôtel de Ville qui était la Maison du Droit, mais appliqué à la vie civique et limité à une groupe ethnique déterminé. Une notion d'humanité élargie se déduit de ses vastes proportions dominant de si haut la ville qu'il semble que les incertitudes et les agitations de la vie des hommes ne puissent atteindre jusqu'à ses degrés. La maison communale est le cœur vivant d'un agglomérat; le grand Palais de Justice est comme le cœur d'une société entière.'¹⁰¹ Zulke vergelijkingen waren wel vaker te horen. Louis Hymans, alweer een liberaal, vergeleek de Congreskolom, die de Grondwet eert, in zijn inaugurale rede in 1859 met een belfort. België, zo lijkt deze liberale analogie te willen aantonen, trekt monumenten op voor haar nationale vrijheden en constitutie zoals de middeleeuwse poorters dat voor hun keuren en privileges hadden gedaan. Die traditie is gedurende het 'moment Anspach' duidelijk nog erg levendig binnen de liberale burgerij. Anspach wilde die traditie een betekenisvolle plaats geven in het industriële tijdperk.

96 Zie in dit verband M. Beyen en R. Röttger, 'Het streven naar waardigheid: zelfbeelden en gedragscodes van volksvertegenwoordigers', in: E. Gerard, Els Witte Eliane Gubin en Jean-Pierre Nandrin (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers* (Brussel 2003) 349-350.

97 Leblicq, 'L'urbanisation de Bruxelles', 346.

98 Brussels Gewest, *De Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk*, 9.

99 De politieke geladenheid werd vluchtig besproken in J.J. Duthoy, 'Le Palais de justice de Joseph Poelaert, 1866-1883', *Revue du Nord* (1978) 486-488.

100 Duthoy, *Le Palais de justice*, 32.

101 C. Lemonnier, *La Belgique*, 67, geciteerd in R. Massant, 'Images de l'architecture en Belgique dans les lettres de la langue française de 1830 à 1914', in: *Poulaert et son temps* (Brussel 1980) 309.

Besluit

Het liberalisme van Anspach, zoals dat uit zijn urbanistische visie kan afgeleid worden, benadrukt in de eerste plaats erg sterk de economisch vrijheid. Ten tweede maakt het deel uit van de liberale natievorming, die de vrijheid en de zelfbeschikking van burgers en hun steden als kernwaarden heeft. Ten derde heeft het Anspachiaans liberalisme, net zoals de Franse revolutie,¹⁰² op esthetisch vlak een voorkeur voor een universele, rationele vormtotaal zoals die van de klassieke oudheid en de Italiaanse stadstaten. Deze stijlen lijken in liberale ogen de uitdrukking van door de ratio blootgelegde tijdloze en universele waarheden die het liberalisme halverwege de negentiende eeuw leidinggevend vond. Al deze elementen vinden we dan ook terug in Anspachs urbanisme, dat onlosmakelijk verweven was met een bepaalde manier van besturen, namelijk de zogenaamde *gouvernementalité*, een samentrekking (door Michel Foucault) van *gouverner* en *mentalité*.

De stedelijkheid, die Anspachs Brussel verbeeldde, stond voor vooruitgang en vernieuwing, de triomf van de moderne geest, kortom voor het liberalisme dat het Belgische volk, na eeuwen van overheersing, een eigen natie wilde schenken en het zou emanciperen tot vrije en welvarende burgers. Anspachs 'Nieuw-Brussel' toonde welke hoogten zo een stedelijke gemeenschap van autonome burgers kon bereiken, maar het is gebaseerd op enkele merkwaardige paradoxen. De vrijheid van het individu gaat bijvoorbeeld gepaard met een sterk moreel appel, dat precies in de stedenbouwkundige evolutie sterk tot uiting komt. Er wordt gerefereerd aan de verantwoordelijkheden van de burgers in hun stedelijke leefgemeenschap. Via de urbanisatie wordt hun vrijheid sterk vanop afstand aangestuurd. Het hele concept van de *sanitary city*, ontleend aan het Parijs van prefect Haussmann, was gebaseerd op de gemoraliseerde notie 'circulatie' en werd door middel van stedenbouwkundige ingrepen van bovenaf gedirigeerd. Een blik op de gemeenteraadsdebatten leert dat de aanpak van Anspach bovendien erg autoritair was en vaak baadde in een politieke schandaalsfeer. Maar hoe dan ook plantte Anspach de liberale moraliteit stevig in stedelijke bodem, net zoals zijn Britse collega Joseph Chamberlain dat in hetzelfde tijdsgewricht in Birmingham deed. Tegelijk bood hij weerwerk aan de antimoderne politieke krachten, die de stad als bron van moreel verval zagen en hunkerden naar de rurale *Gemeinschaft* van het oude regime. De stedenbouw van de Burgmeester diende de natie én de liberale zaak.

Kortom, onder de opeenvolgende liberale burgemeesters was Brussel een spiegel voor de veranderingen in de liberale politieke cultuur. Onder Anspach was de hoofdstad een stad met de staat, onder Buls een stad tegen de staat. Begin twintigste eeuw werd Brussel dan een stad zonder staat. Brussel werd een internationale utopische stad met de 'wereldstad' van Paul Otlet de hoofdstad van de Europese Unie en het Atlantisch verbond van de NAVO.¹⁰³ Economie, hoofdstedelijke grandeur en morele idealen blijven tot op vandaag echter haar aangezicht bepalen. En liberalen blijven haar *urban way of life* en civieke traditie beschrijven als de grondstof voor een liberalisme voor de

¹⁰² Voor de invloed van de Oudheid op de Franse Revolutie zie J. Starobinski, *Zinnebeelden van de rede: cultuurgeschiedenis van Europa rondom de Franse revolutie* (Amsterdam 1991) 113-137; en M. Huysseune, 'Het tableau van de werkelijkheid', in: *De opstand van de intellectuelen* (Amsterdam-Kapellen 1989) 79-81.

¹⁰³ R. de Groof, 'De promotie van Brussel als internationale hoofdstad: de campagne van Louis Frank voor de constructie van Brussel als federaal werelddistrict (1905-1914)', in: *Brusselse thema's XIV* (2005) 63-144.

eenentwintigste eeuw. Zo lezen we in het VLD-stedenmanifest van Brusselaar Sven Gatz van 2004: ‘De steden waren een bron van welvaart, handel, creativiteit, prille democratie en beschaving. Ze vormden als het ware een voedingsbodem van een liberale “state of mind”. Voor ons is het motto [“stadslucht maakt vrij”] actueler dan ooit. Ook in de eenentwintigste eeuw moeten onze steden vrijhavens zijn voor levenskwaliteit, innovatie, welvaart en democratie.’¹⁰⁴

104 Zie het liberale stedenmanifest (www.stadsluchtmaaktvrij.be) van een aantal politici van de VLD (Vlaamse Liberale Democraten) rond Brussels parlements lid Sven Gatz en de neerslag in het gelijknamige boek: P. Stouthuysen en J. Basiliades, *Stadslucht maakt vrij* (Brussel 2005) 29.

De verborgen ideologie van Jean Massart

Vertogen over landschap en (anti-)stedelijkheid in België in het begin van de twintigste eeuw

Botanicus Jean Massart (1865-1925) is een sleutelfiguur in de beeldvorming van het Belgische landschap. Zijn onderzoek op het domein van de geobotanica (de studie van de samenhang tussen de geografie en de plantengroei) was een zoektocht naar een wetenschappelijke methode om het landschap zo adequaat mogelijk in beeld te brengen. Tegelijk maakte Massart deze informatie toegankelijk voor een groot publiek door talrijke vulgariserende publicaties. Zo werden zijn grote didactische platen met landschapsfoto's tot na de tweede wereldoorlog in het onderwijs gebruikt. Het werk van Massart heeft echter een belang dat over de grenzen van de geobotanica heen reikt omdat hij veelvuldig samenwerkte met figuren en organisaties van buiten de academische wereld. Een aantal onder hen, zoals Charles Buls en Louis Van der Swaelmen, lagen mee aan de basis van de ontwikkeling van de stedenbouw in België. Een figuur als politicus Émile Vandervelde speelde dan weer een belangrijke politieke rol in processen die van belang waren voor de verstedelijking van België. Ook de toeristische organisaties en de verenigingen die ijverden voor natuurbehoud waar Massart mee in contact stond, bepaalden in sterke mate het beeld van stad en landschap. In het begin van de twintigste eeuw waren vraagstukken over stads- en landschapsethiek, natuurbescherming en vertogen over volksverheffing dan ook sterk met elkaar vervlochten. Massart ging op verschillende manieren allianties met deze figuren en organisaties aan, waarbij hij meestal voor de wetenschappelijke onderbouwing zorgde van ideologisch geladen vertogen.

Net omdát hij – al dan niet als een achtergrondfiguur – bij deze vertogen was betrokken, laat de studie van Massart en zijn netwerk toe een amalgaam van ideeën te schetsen die een belangrijke impact hadden op de ruimtelijke ontwikkeling van België en in feite voorafgingen aan de moderne stedenbouw als discipline en als beleidsdomein.¹ Het valt op dat in deze periode in vertogen die ontstonden in uiteenlopende domeinen als de biologie, de sociologie, de kunst en het toerisme een uitgesproken drang naar een soort 'natuurlijkheid' heerste die een verklaring vindt in onder meer de verandering van het wereldbeeld door het darwinisme, alsook meer algemeen in een reactie op processen van verstedelijking en industrialisering. De kringen waarin Massart zich bewoog zou men ruwweg kunnen omschrijven als een links-liberaal Brussels milieu,

1 Voor een meer uitgebreide analyse van het werk van Massart zelf: B. Notteboom, 'Een neutraal beeld bestaat niet. De fotografie van Jean Massart', in: P. Uyttenhove (red.), *Recollecting Landscapes. Herfotografie, geheugen en transformatie 1904-1980-2004* (Gent 2006); P. Uyttenhove, 'De fotografie, een gevoelige plaat(s) voor het landschap', in: I. Adriaenssens (red.), *Erfgoedzorg in de 21ste eeuw. Kritische beschouwingen* (Brussel/Gent 2000) 43-52; B. Notteboom en P. Uyttenhove, 'Een documentaire van het Vlaamse platteland', *Oase. Tijdschrift voor architectuur*, 63 (2004) 14-31; B. Notteboom en P. Uyttenhove, 'Rephotographier les paysages flamands en transformation 1904-2004. Un ensemble de trois séries photographiques de Massart, Charlier et Kempenaers', *Les Carnets du paysage*, 12 (2005) 150-175.

hoewel 'links-liberaal' een begrip is dat met de nodige omzichtigheid moet worden geïnterpreteerd. Bijvoorbeeld de houding van iemand als Charles Buls in de kolonisatie-politiek kan vanuit een hedendaags perspectief soms bezwaarlijk 'links' worden genoemd.² Massart was daarnaast ook betrokken bij instellingen die hier grotendeels los van stonden, zoals de *Commission Royale des Monuments et des Sites* en de *Touring Club de Belgique*.

Vertogen over natuur en landschap staan nooit op zich en bieden een goede ingang om ook ideeën over de maatschappij in het algemeen, en verstedelijking in het bijzonder, beter te begrijpen. We zullen in deze paper dan ook nagaan welke rol het begrip landschap speelt in diverse ideologische vertogen die op dat moment werden ontwikkeld. We schetsen op welke manier deze vertogen een positie innemen tegenover de modernisering van het territorium (leegloop van het platteland, industrialisatie, verdichting van transportnetwerken, schaalvergroting van de landbouw) en daarmee samenhangend ook tegenover de ontwikkeling van de moderne stad (overbevolking en vervreemding, onderdrukking en emancipatie van de arbeidersklasse).

Jean Massart, botanicus en naturalist³

Jean Massart groeide op in een familie van plantenkwekers in Etterbeek. Hij studeerde aan de *Université Libre de Bruxelles* (ULB) achtereenvolgens natuurwetenschappen en geneeskunde en werd daar in 1892 assistent van de bekende fysioloog Leo Errera. Nadat hij als student talloze experimenten uitvoerde om de invloed van het milieu op planten uit te testen, haalde hij in 1894 de titel van *docteur spécial en sciences botaniques* met een proefschrift over vegetale embryologie. In deze eerste fase van zijn onderzoek was Massart vooral geïnteresseerd in de wetenschappelijke uitwerking van het darwinisme. Tijdens deze periode ondernam hij ook een aantal botanische reizen, onder meer naar Java en de Algerijnse Sahara.

Pas in de loop van de twintigste eeuw zou Massart zijn ervaring toepassen op het Belgische landschap in zijn studie van de geobotanica. In 1908 verscheen *Essai de géographie botanique des districts littoraux de Belgique* en het eerste deel van *Les aspects de la végétation en Belgique* over de kust- en alluviale vlaktes, in 1910 *Esquisse de la géographie botanique de la Belgique* en in 1912 het tweede deel van *Les aspects de la végétation en Belgique* over de Kempen en zandig Vlaanderen, alsook *Pour la protection de la nature en Belgique*.⁴ Alleen al door hun documentaire waarde hebben deze vijf werken de beeldvorming van het Belgische landschap in sterke mate bepaald. In totaal zijn er 1098 foto's in samengebracht, waarvan 246 stereoscopische. *Les aspects* bestond uit twee mappen met in totaal 166 foto's op groot formaat (30 x 40 cm). De eerste wereld-

² Met dank aan Bruno De Meulder en Johan Lagae voor deze observatie.

³ De term 'naturalist' werd op het einde van de negentiende eeuw gebruikt voor een wetenschapper die de natuur bestudeerde. Voor een overzicht van leven en werk van Massart, zie onder meer F. Stockmans, 'Jean Massart 1865-1925', in: *Florilège des Sciences en Belgique pendant le XIXe siècle et le début du XXe* (Brussel 1968) 705-726; E. Marchal, *Notice sur Jean Massart* (Brussel 1927).

⁴ J. Massart, 'Essai de géographie botanique des districts littoraux de la Belgique,' *Recueil de l'Institut Botanique Leo Errera* (1908) vol. 7, 167-584; J. Massart, 'Les districts littoraux et alluviaux', in: Ch. Bommer en J. Massart, *Les aspects de la végétation en Belgique* (Brussel 1908); J. Massart, 'Esquisse de la géographie botanique de la Belgique,' *Recueil de l'Institut Botanique Leo Errera* (1910) vol. 7 bis, 1-332; J. Massart, 'Les districts flandrien et campinien', in: Ch. Bommer en J. Massart, *Les aspects de la végétation en Belgique* (Brussel 1912); J. Massart, *Pour la protection de la nature en Belgique* (Brussel 1912).

Afbeelding 1: Les aspects de la végétation en Belgique. Plaat 5: 'District Flandrien – Conditions d'existence: aspect physique et humidité du sol – Vallée du Krekelbeek entre Cortemarck et Handzaeme'. Vooraan in het beeld een put waarin vlas werd gerooit. Linksboven in de plaat de geografische coördinaten van de plek en de kijkrichting. Rechts onder ter vergelijking een foto van een akker in Buggenhout.

oorlog verhinderde dat de oorspronkelijk opgezette reeks van vijf mappen, die heel België zou omspannen, werd afgewerkt.⁵

De interesse van Massart evolueerde dus van het kleine naar het grote: van het organisme naar het landschap. Zijn studie van het landschap kwam bijgevolg voort uit een eerder gespecialiseerde botanische onderzoekstraditie. Desalniettemin toonde Massart een sterke belangstelling voor de interactie tussen mens en landschap. Naast de natuurlijke landschappen bracht hij systematisch de cultuurlandschappen in beeld. Als zoon van plantenkwekers had hij oog voor de gewone landschappen en de teeltmethodes in de diverse geobotanische regio's. Veel landschapsbeelden van Massart zijn dan ook te lezen als een didactisch overzicht van een landbouwproductiecyclus.

De geobotanische atlanten weerspiegelen een wetenschappelijke inventarisatiedrang

⁵ L. Vanhecke, G. Charlier en L. Verelst, *Landschappen in Vlaanderen vroeger en nu: van groene armoede naar grijze overvloed* (Meise 1981).

en een zoektocht naar een objectieve manier om informatie over het landschap over te brengen. Massart profileerde zich uitdrukkelijk als wetenschapper en liet nooit na om zich af te zetten tegen poëtiserende of escapistische landschapsbeschouwingen. De natuur was voor hem geen vlucht voor de *struggle for life*, maar juist een illustratie ervan.⁶ Hij reageerde eveneens tegen een gratuite vermenschlijking van de natuur en een in zijn ogen simplistische interpretatie van het darwinisme. In 1912 veroorzaakte hij opschudding door een expliciete uithaal naar Maeterlincks *L'intelligence des fleurs*: 'D'ailleurs, la vie est assez grande et assez belle pour se passer de commentaires; elle n'a nul besoin d'être stylisée, et il est grand temps qu'on dresse quelques écriteaux: "Il est défendu de déposer de la poésie le long de la nature". On a fait de la littérature aux dépens de la vie des abeilles et de l'intelligence des fleurs; c'est plus que suffisant.'⁷

De socio-biologische analogie

Hoewel Massart strikt gezien zelf het domein van de geobotanica niet verlaat, beweegt hij zich echter door samenwerking met anderen in een ruimer maatschappelijk debat. Een eerste – en het meest sprekende – voorbeeld is zijn samenwerking met toekomstig socialistisch voorman Émile Vandervelde. Op het einde van de negentiende eeuw schreven Massart en Vandervelde samen *Parasitisme organique et parasitisme social* (1893) en *L'évolution régressive en biologie et en sociologie* (1897).⁸ In deze twee werken 'bewezen' ze aan de hand van een vergelijking tussen natuur en maatschappij dat parasitaire (lees kapitalistische) maatschappelijke elementen zoals huisjesmelkers of pooiers volgens een natuurlijke wet gedoemd waren te verdwijnen. De verdienste van beide publicaties lag echter in het duiden van het punt waar de vergelijking tussen de natuur en de maatschappij ophoudt: de maatschappij onderscheidt zich door de noodzaak aan een sociaal contract.⁹ Aldus wilden Vandervelde en Massart een toe-eigening van de evolutieleer door het rechts-liberale kamp de pas afsnijden.

Het valt op dat in beide boeken de link tussen biologie en sociologie wordt gelegd in de sociologische hoofdstukken die door Vandervelde zijn geschreven. Vandervelde leek een bredere agenda na te streven dan Massart: het gedachtegoed ontwikkeld in *Parasitisme* en *L'évolution* zou als wetenschappelijke onderbouwing dienen voor zijn latere socialistische politiek. Het verschil in houding tussen Massart en Vandervelde hangt ook samen met de veranderende institutionele context van de ULB op het einde van de negentiende eeuw. In 1894 werd de *Université Nouvelle de Bruxelles* (UNB) opgericht, nadat een deel van het corps van de ULB zich afscheurde uit protest tegen het conservatief-liberale klimaat. Concrete aanleiding was de plotse weigering om de dissidente Franse geograaf Elisée Reclus aan de ULB aan te stellen. Massart bleef echter aan de ULB en koos dus eerder voor een loopbaan in het wetenschappelijke *establishment*.¹⁰

6 E. Dhucque en J. Massart, 'Où en est, en Belgique, la conservation: a) des édifices monumentaux, publics ou privés; b) des sites?', *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie* (1920) 256-280.

7 J. Massart, *Nos Arbres* (Brussel 1911) iv; 'M. Jean Massart', *Pourquoi pas?*, 170 (1913) 1051-1052.

8 J. Massart en É. Vandervelde, 'Parasitisme organique et parasitisme social', *Bulletin scientifique de la France et de la Belgique*, (1893) vol. 15, 277-294; J. Massart en É. Vandervelde, *Parasitisme organique et parasitisme social* (Parijs 1898); J. Demoor, J. Massart en É. Vandervelde, *L'évolution régressive en biologie et en sociologie* (Parijs 1897) (Syllabus van de cursus voor *Extension de l'Université de Bruxelles*).

9 Demoor, Massart en Vandervelde, *L'évolution*, 3-11.

10 Massart spreekt zich in zijn briefwisseling met Leo Errera duidelijk uit tegen de afscheuring van de ULB (zie de brieven van Massart aan Errera, Port-Saïd 28 juni 1894 en Buitenzorg (Java) 25 december 1894, archief ULB).

Vandervelde, die verder bouwde op het negentiende-eeuws sociaal reformisme, stapte wel over naar de UNB. Hij was tevens verbonden aan het Institut des Sciences Sociales van Ernest Solvay, dat een integratie van natuur- en sociale wetenschappen nastreefde. *Parasitisme* en *L'évolution* zijn dan ook tekenend voor de biologische metaforiek waar de prille sociologie zich op het einde van de negentiende eeuw van bediende, evenals voor het streven naar de continuïteit tussen de kennisdomeinen die door rector Guillaume de Greef als credo bij de oprichting van de UNB werd gesteld.¹¹

Émile Vandervelde en de transformatie van het territorium

Na hun socio-biologisch onderzoek werkten Massart en Vandervelde niet meer rechtstreeks samen. In zijn studie van de geobotanica legde Massart zich toe op een uitgebreide beschrijving van de samenhang tussen culturen en de geografische ondergrond, dus in feite van de traditionele landschappen. De studies die Vandervelde maakte in het begin van de twintigste eeuw, beschreven daarentegen de radicale transformaties die deze landschappen ondergingen onder invloed van het uitgebreide buurtspoorwegennet en de mechanisering van de landbouw. In *L'exode rural* uit 1899 beschreef Vandervelde de effecten van de algehele toegankelijkheid van het territorium, namelijk de plattelandsvlucht en de ontworteling van een voormalige plattelandsbevolking die migreerde tussen industrieën verspreid over het land. Als voorbeeld gaf hij de teloorgang van de traditionele, grondgebonden vlasindustrie, die een leger van werkloze landarbeiders voortbracht. Het valt op dat Massart twaalf jaar later in *Les aspects* nog verschillende beelden opnam van landschappen met traditionele vlasteeltmethodes. Hoewel Vandervelde (bijvoorbeeld in *La propriété foncière*) dezelfde opdeling volgens geografische categorieën (*région limonnoise, sablonneuse*, enzovoort) als Massart hanteerde, waren ze dus duidelijk ingebed in een verschillend discours.¹²

In *L'Exode rural et le retour aux champs* stelde Vandervelde als oplossing voor de plattelandsvlucht een terugkeer van de verstedelijkte arbeiders naar het platteland voor. De voortdurende migratie van de arbeiders was mogelijk gemaakt door de uitbouw van een uitgebreid en fijnmazig netwerk van (buurt-)spoorwegen en een systeem van goedkope spoorwegabonnementen. Het buurtspoorwegennet zou de arbeiders in staat stellen in de industriële centra te werken en tegelijk ver van de steden te wonen. Het model dat Vandervelde naar voor schoof in *L'Exode rural* is dan ook Ebenezer Howards tuinstad. Vanderveldes motieven voor de ontstedelijking (het verbeteren van de leefomstandigheden van de arbeiders) verschilden van die van de verspreidingspolitiek van de katholieken (het 'rode gevaar' afweren door een dorpse levenswijze onder de kerktoeren), maar het resultaat voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van België was hetzelfde: een grote territoriale verspreiding van wonen en werken. De komst van de auto na de tweede wereldoorlog vervulde dit proces.¹³

11 K. Wils, 'De Sociologie', in: R. Halleux e.a., *Geschiedenis van de wetenschappen in België. 1815-2000* (Brussel 2001) 312-315.

12 Zie É. Vandervelde, *La propriété foncière en Belgique* (Parijs 1900).

13 P. Uyttenhove, 'Utopie et espace du réformisme en Belgique (1830-1944)' (ongepubliceerde lezing); P. Uyttenhove, 'The Belgian vicinal transport system at the end of the nineteenth century: its political goals and its effects on a decentralised settlement-structure in Belgium' (ongepubliceerde lezing); B. De Meulder, J. Schreurs, A. Cock, B. Notteboom, 'Sleutelen aan het Belgische stadslandschap', *Oase*, 52 (1999) 78-113.

‘Le retour à la terre’

Het gedachtengoed van Vandervelde ligt in de lijn van een non-utopisch reformisme dat de ontwikkeling van het Belgische socialisme kenmerkt. Zijn streven naar een collectief grondbezit is schatplichtig aan modellen van Robert Owen en Charles Fourier, maar tegelijk verwierp hij het utopische karakter van deze modellen en verdedigde hij een geleidelijke hervorming met behulp van bestaande middelen, zoals het spoorwegennet.¹⁴ Het geloof in de regenererende invloed van de natuur op de mens van de ‘retour à la terre’-politiek van Vandervelde kan ook worden gesitueerd in een algemene tijdsgeest die werd gekenmerkt door een afkeer van de stad en de geïndustrialiseerde wereld en een terugkeer naar de natuur. De Duitse *Lebensreform*-beweging bijvoorbeeld cultiveerde het beeld van een nieuwe, ‘natuurlijke’ mens. Deze beweging was ingebed in een eind negentiende-eeuws cultuurpessimisme, dat zich in de twintigste eeuw voortzette als ‘Agrarromantik und Großstadfeindschaft’.¹⁵ Het gedachtengoed dat ontwikkeld werd in deze beweging is in de loop van de twintigste eeuw zowel door de linkse als de (uiterst) rechtse kant van het politiek spectrum gerecupereerd. De beweging neemt ook een ambivalente houding aan tegenover de moderniteit: enerzijds is ze ontstaan als een reactie op de modernisering van de samenleving en propageert ze een terugkeer naar een pre-industriële toestand, anderzijds baande ze de weg voor radicaal nieuwe stromingen in de wetenschap en kunst en propageerde ideeën die aan de grondslag lagen van de moderne architectuur en stedenbouw, zoals de idee van een collectief grondbezit en het modernistische canon van licht, lucht en groen.

Hoewel Vandervelde niet rechtstreeks verbonden was met de *Lebensreform*-beweging, kenden zijn voorstellen een gelijkaardige ambivalentie. Enerzijds loste hij de kwalen van de moderniteit (de degeneratie en vervreemding in de grootstad) op juist mét de middelen die ter beschikking worden gesteld door de moderniteit (de spoorweg, de elektrificatie, de industrialisering van de landbouw, ...). Maar tegelijk propageerde hij een terugkeer naar de landelijke *roots*, waarbij de arbeider weliswaar regeneerde tot een nieuw soort mens, tegelijk stedeling en plattelandsbewoner.

Een concrete ruimtelijke uitwerking gaf Vandervelde zijn ideeën rond de herinrichting van het territorium niet. Het landschap was bij hem geen ruimtelijk of esthetisch begrip, maar in de eerste plaats een territorium waar de klassenstrijd zich afspeelde en dat hij onderwierp aan een historisch-materialistische lezing. In zijn pleidooi voor een collectief grondbezit haalde Vandervelde als verloren ideaalbeeld vaak de ‘woeste gronden’ aan. Deze arme, niet gebruikte gronden konden vrij worden geëxploiteerd en waren dus een vorm van collectief bezit in de pre-industriële gemeenschap, vooraleer ze door de wet op de verkoop van de gemene gronden vanaf 1848 gaandeweg geprivatiseerd werden. Tijdens het interbellum zou Vandervelde betrokken raken bij de natuurbeschermingsbeweging en bij diverse gelegenheden zijn bezorgdheid uiten over de aantasting van het landschap door industrialisatie en ongebreidelde residentiële uitbreiding.¹⁶ Het valt op dat Vandervelde dit meteen inschakelde in zijn socialistisch discours: de reclamepanelen en verkavelingen die overal opdoken, beschouwde hij als

14 J. Polasky, *The democratic socialism of Émile Vandervelde. Between reform and revolution* (Oxford 1995) 21.

15 K. Bergmann, *Agrarromantik und Großstadfeindschaft* (Meisenheim 1971), geciteerd in: W.R. Krabbe, ‘Die Lebensreformbewegung’, in K. Buchholz, R. Latocha, H. Peckmann, K. Wolbert (eds.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (Darmstadt 2001) 25-29.

uitingen van de woekering van het kapitalisme. Tegen het midden van de jaren dertig, wanneer het toerisme toegankelijk werd voor bredere lagen van de bevolking door de werkduurverkorting en de betaalde vakantie, toonde Vandervelde zich voorvechter van de oprichting van natuurreservaten.¹⁷ De publiek toegankelijke reservaten vormden een restant van zijn streven naar een collectivisering van het hele territorium.

Vulgarisering

Het socio-biologische werk met Vandervelde was Massarts meest expliciete medewerking aan een politiek geladen project, zijn anti-Duitse publicaties tijdens en na de Eerste Wereldoorlog uitgezonderd. In de loop van de twintigste eeuw zou zijn sociaal engagement vooral tot uitdrukking komen in zijn pleidooi voor natuurbescherming en in een voortdurend streven naar het breed toegankelijk maken van zijn wetenschappelijk onderzoek door middel van vulgariserende publicaties (zoals *Nos Arbres*, 1911) en de organisatie van talloze excursies. Massart zette tevens een aantal ambulante laboratoria op en stichtte in 1922 de huidige *Jardin Expérimental Jean Massart* in het Zoniënwood, een experimentele botanische tuin waar de geobotanische districten werden gesimuleerd en waar de invloed van het milieu op planten kon worden getest. Massart beschouwde de observatie in de natuur als een essentieel onderdeel van het wetenschappelijk onderzoek en had het niet zo begrepen op botanici die hun 'materiaal' bestudeerden zonder ooit het laboratorium of de botanische tuin te verlaten.¹⁸

De manier waarop Massart het landschap weergaf stond ten dienste van de ambitie om de geobotanische structuur van het landschap zo duidelijk mogelijk over te brengen: fotografische overzichtsbeelden, detailopnames en abstraherende schema's wisselden elkaar af. Voor een natuurgetrouwe weergave, waarbij elk detail van de natuur op het juiste plan wordt weergegeven, gebruikte hij stereofotografie.¹⁹

Massart koesterde naast de wetenschappelijke kennisoverdracht geen enkele artistieke ambitie met zijn landschapsfoto's. Hoewel sommige van zijn beelden getuigen van een grote esthetische sensibiliteit, werd de keuze van de compositie vooral ingegeven door de boodschap, namelijk de samenhang tussen de ondergrond, de plantengroei en het agrarische productieproces. Massart had echter een gevoel voor compositie dat hem toeliet zijn boodschap zowel in één oogopslag als in alle details over te brengen. Hij kende het werk van de Belgische landschapsschilders goed: in een opmerkelijke passage in *Esquisse de la géographie botanique* deelt hij de representatie van het landschap bij Belgische schilders en schrijvers in volgens zijn geobotanische categorieën. Dit toont hoe Massart landschapsschilderijen leest: het afgebeelde, maar ook techniek en compositie zijn een bron van informatie over het landschap.²⁰

16 É. Vandervelde, 'Au Cap d'Antibes', *Le Peuple* (15 april 1923) 1; É. Vandervelde, 'Antibes', *Le Peuple* (19 augustus 1923) 1; É. Vandervelde, 'Va-t-on grignoter encore la Forêt de Soignes?', *Le Peuple* (2-3 mei 1925) 1.

17 'La question des réserves naturelles en Belgique', nota door Vandervelde in 1935 voorgesteld op de Conférence de vulgarisation n°12 gehouden door het *Ministère de l'Agriculture Administration des Eaux et Forêts*, zie dossiers EV/II/103 en EV/III/131 (archief Institut Émile Vandervelde); zie ook B. Jamoulle, 'Vandervelde au vert', *Réflexions*, 30 (1998) 12-13.

18 J. Massart, 'Les naturalistes actuels et l'étude de la nature', *Revue des Idées* (1913) 233-249.

19 J. Massart, 'Notes de technique', *Annales de la Société des sciences médicales et naturelles de Bruxelles* (1905) 105-114.

20 J. Massart, 'Esquisse de la géographie botanique de la Belgique', 147-150.

Toerisme en picturalisme

Massart begreep dat hij het kanaal van de populaire pers moest benutten om een breed publiek te bereiken. In het kader van zijn ambitie tot vulgariseren bracht hij verschillende publicaties uit bij de *Touring Club de Belgique*, de eerste officiële toeristische organisatie in België.²¹ De *Touring Club* was gesticht in 1895 en kende een publiek dat in de loop van de twintigste eeuw verbreedde naarmate het toerisme gedemocratiseerd werd. De organisatie kanaliseerde de blik van de toerist door middel van wegen- en postkaarten, toeristische routes en bewegwijzering, een netwerk van hotels en restaurants en vooral het *Bulletin du Touring Club*. Massart schreef zelf slechts één artikel voor het *Bulletin* maar hij werd talloze keren geciteerd, meestal als wetenschappelijke onderbouwing van een vertoog over de esthetiek van het landschap.²² Het was eigen aan het natuurbehoud dat men argumenten die volgens andere motieven waren ontstaan inriep om de eigen argumentatie kracht bij te zetten. Zo werd onder de kop 'Esthétique champêtre' in het *Bulletin* Vanderveldes voorstel voor de Kamer tot het collectief maken van het bosbestand in België ingezet in een betoog over het behoud van het pittoreske karakter van het landschap.²³

De uiteenlopende artikelen in de *Bulletins* reflecteerden een paradoxale houding van het toerisme tegenover de modernisering van het landschap: enerzijds streefde het toerisme ernaar om het hele landschap te ontsluiten en in beeld te brengen, wat zich uitte in een fascinatie voor moderne technieken zoals de cartografie, de fotografie, de trein en de automobiel. Anderzijds spoorde de *Touring Club* de lezer ook aan om de gebaande paden te verlaten en zich te laven aan tot dan toe onbetreden plekjes in de natuur om te ontsnappen aan de moderne beschaving.²⁴ Het streven naar 'natuurlijkheid' dat in de *Lebensreform*-beweging aan een sociaal reformisme was gekoppeld, werd in het toerisme vooral ingeschakeld in een commerciële machinerie. De terugkeer naar de natuur die het toerisme beloofde ging gepaard met een grootschalige toeristische infrastructuur en een massale beeldcultuur die de toerist tot deze ervaring moest brengen. De landschapsfoto's in het *Bulletin* reflecteerden deze paradox. De pittoreske landschapsbeelden (vooral Zwitserse en Italiaanse landschappen en hun Ardense varianten) waren tegelijk ook reproducties van gestandaardiseerde toeristische stereotypen die op grote schaal werden verspreid. Beeldvorming en infrastructuuraanleg werkten elkaar trouwens in de hand: pittoreske plaatsen als de valleien van Semois en Maas en de omgeving van Spa werden al snel voorzien van toeristische infrastructuur. Daarentegen werden omgevingen die niet als pittoresk werden beschouwd, zoals de Kempen of de Hoge Venen, slechts vanaf het interbellum gerepresenteerd en geëxploiteerd.²⁵ Ook de argumentatie voor bescherming van natuurgebieden was selectief: het *Bulletin* reageerde vooral tegen 'misdaden tegen de natuur' die een duidelijke en afgelijnde impact op een maagdelijk landschap hadden, zoals stuwdammen, steenkapperijen en sommige

21 J. Massart, *Le Front de Flandre* (Brussel 1919); J. Massart, 'Histoire naturelle du littoral', in *La Mer* (Brussel 1922) 39-117.

22 J. Massart, 'Le Panicaud des dunes', *Bulletin du Touring Club de Belgique*, 17 (1922) 396.

23 A. Cosyn, 'Esthétique champêtre', *Bulletin du Touring Club de Belgique* (1901) 130-131.

24 Een artikel over een voorstel voor een museum van het toerisme belicht mooi deze beide kanten van het toerisme, 'Un musée du touriste', *Bulletin du Touring Club de Belgique* (1906) p. 98.

25 S. Quériat, 'Les paysages patrimoniaux de Wallonie: le cas des paysages liés à la représentation', te verschijnen in *Actes du colloque 'Le paysage: définition, protection, gestion'* (colloquium Brussel 2004).

spoorwegen.²⁶ Zware industrie op zich werd vaak niet in vraag gesteld. Deze selectieve blindheid voor bepaalde onderdelen van natuurbescherming is symptomatisch: de welvaart van de klasse die aan toerisme participeerde was juist gegenereerd door de industrialisatie.

De picturalistische landschapsfotografie kent eenzelfde paradox als de toeristische beeldvorming. Het picturalisme maakte met zijn *flou artistique* in het begin van de twintigste eeuw de artistieke fotografie uit en sippelde geleidelijk de landschapsfotografie van de *Bulletins* binnen. Ook hier ging de ambachtelijkheid en de subjectieve ervaring die vooropgesteld werd gepaard met een sterke standaardisering van esthetische codes en een ongekennde verspreiding en openbaarheid van de beelden.²⁷ De beeldtaal van Massart stond mijlenver verwijderd van die van de picturalistische foto's die in het *Bulletin* waren afgedrukt. In tegenstelling tot de haarscherpe, informatieve landschappen van Massart, reflecteerden de picturalistische landschapsfoto's eerder de creatie van een eigen realiteit door de gegoede klasse.²⁸ Vooral de manier waarop menselijke personages werden ingezet, was tekenend voor het contrast tussen de beeldvorming van het landschap bij Massart en de artistieke fotografische beeldproductie. Waar de picturalisten vaak menselijke figuren inzetten als personages in de *mise-en-scène* van een geïdealiseerd landelijk tafereel, dienden ze bij Massart als maatstokken om de schaal van de omgeving aan te geven of om het agrarisch productieproces te illustreren. Terwijl de picturalisten de referentie aan een specifieke plek zoveel mogelijk vermeden, waren bij Massart de fotograaf en het gefotografeerde duidelijk gesitueerd. Op zijn grote platen van *Les aspects de la végétation en Belgique* waren zelfs de coördinaten van de plek en de kijkrichting in de marge van de foto weergegeven.

Toerisme en oorlog

In 1919 bracht Massart bij de *Touring Club Le Front de Flandre* uit, een soort toeristische gids voor het slagveld van de Eerste Wereldoorlog in de reeks *Ce qu'il faut voir sur les champs de bataille et dans les villes détruites de Belgique*. *Le Front de Flandre* is een opmerkelijk boek omdat verschillende aspecten van Massarts er bij elkaar komen. Massart zette er zijn wetenschappelijke kennis van het landschap in om de wreedheden van de oorlog aan de kaak te stellen; tegelijkertijd is het ook een zeer heldere toeristische gids die van dezelfde methodes gebruik maakt als zijn andere vulgariserende publicaties. In *Le Front de Flandre* put hij uit zijn geobotanische atlanten om de kenmerken van het landschap waar de oorlog zich afspeelde te schetsen ('Le théâtre de la Guerre en Flandre'). De militaire middelen (bijvoorbeeld loopgraven en overstromingen) en de natuurlijke barrières die in de oorlog werden ingezet waren dan ook nauw verbonden met de geografische situatie. Al tijdens de oorlog werkte hij mee aan anti-Duitse propaganda (onder meer in *België's verzet tegen de Duitse overheersing* uit 1915, *Deux mentalités, la Belge et l'Allemande* uit 1916 en *La presse clandestine dans la*

26 C. Billen, 'Les métamorphoses d'un usage de la nature. Paysages et sites à l'époque de Solvay (1870-1914)', in: A. Despy-Meyer, D. Devriese (red.), *Ernest Solvay et son temps* (Brussel 1997) 249-270.

27 I. Jeffrey, *Photography, a concise history* (Londen 1981, 1991) 94, vermeld in M.-E. Mélon, 'L'espace social du picturalisme', in: G. Vercheval (red.), *Pour une histoire de la photographie en Belgique* (Charleroi 1993) 65.

28 C. De Naeyer, 'Het picturalisme in het licht van het symbolisme', in: A. D'Hooghe, *Rond het symbolisme. Fotografie en schilderkunst in de negentiende eeuw* (Antwerpen/Brussel 2004) 111-118; M.-E. Mélon, 'L'espace social du picturalisme' 57-69.

Belgique occupée uit 1917), waarbij hij blijk gaf van zijn observatietalent als reporter.

De publicaties die Massart uitbracht tijdens de oorlog werpen op verschillende manieren een licht op Massarts andere werk. Massarts analyse van de Duitse propaganda en de contrapropaganda van het verzet bewijst dat hij de mechanismen van de massamedia heel goed kende. *Le Front de Flandre* toont ook dat de tekst- en beeldstrategie van een didactisch wetenschappelijk werk, propaganda en een toeristische gids vaak niet veel van elkaar verschillen. In de inleiding van *Deux mentalités* schreef Massart: 'Je me suis efforcé de rester aussi objectif que possible, afin de donner à mon travail la rigueur scientifique qui caractérise les Rapports de la Commission d'enquête belge. J'ai simplement transporté dans un domaine, nouveau pour moi, les méthodes de mes occupations habituelles.'²⁹ Hij construeert dus zelf een onderscheid tussen methode en onderwerp: zijn methode is volgens hem objectief, maar ze kan worden toegepast op diverse onderwerpen, zowel ideologisch (oorlogspropaganda) als niet ideologisch geladen (de geobotanica van België).

'Pour la protection de la nature en Belgique'

Deze nadruk op een objectieve methode legde Massart ook al in *Pour la protection de la nature en Belgique* in 1912. Volgens Massart was de omgang met het verleden wat monumenten en landschappen betrof aan een nieuwe fase toe. De argumentatie voor het beschermen van landschappen moest gegrond worden in een wetenschappelijke argumentatie, en niet alleen in esthetiek: '[...] la Science, à la poursuite de la Vérité, a droit aux mêmes égards que l'Art, à la poursuite de la Beauté.'³⁰

De reactie op de aantasting van de natuur was in de loop van de negentiende eeuw vooral in kunstenaarskringen tot stand gekomen, in de *Touring Club de Belgique* en door de acties van een aantal kleine en grotere verenigingen (*Société Nationale pour la protection des Sites et Monuments*, *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes*, *Comité de Défense de la Fagne*, ...).³¹ De aantasting van de esthetiek van het landschap was hun belangrijkste reden voor bescherming. Het overzicht in *Pour la Protection* van de sites die volgens Massart moesten worden beschermd, volgde echter de indeling in geobotanische districten. Massart beperkte zich dus niet tot de gebieden die omwille van hun pittoresk karakter al bekend waren.

Pour la protection vormde tot ver in de twintigste eeuw een referentiewerk voor de natuurbescherming in België. Al in 1912 werd in een Koninklijk Besluit beslist een *Section des Sites* toe te voegen aan de *Commission Royale des Monuments*. Massart werd adviserend lid van deze sectie en veel debatten in de Commissie over de bescherming van landschappen zouden – net zoals de tekst van het KB zelf – gebaseerd worden op zijn wetenschappelijke argumentatie, aangevuld met esthetische argumenten.³² Massart pleitte in de Commissie bij diverse gelegenheden voor de oprichting van natuurreserveaten, onder meer in de duingebieden.

²⁹ J. Massart, *Deux mentalités, la Belge et l'Allemande* (Paris 1916) 3.

³⁰ Massart, *Pour la Protection*, 3.

³¹ *Ibidem*, 1-4.

³² Bijvoorbeeld in het verslag van een inspectie in de omgeving van Genk waar Massart aan deelnam: 'Il s'agissait de reconnaître et de déterminer les parties de ce territoire, si intéressant au double point de vue de la science et de l'esthétique [...]', in: 'Inspection du 5 mai 1913 aux alentours de Genck', *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie* (verder BCRAA) (1913) 388-396.

Naast wetenschappelijke en esthetische argumenten was patriottisme een belangrijke drijfveer voor landschapsbescherming. De Commissie en de *Touring Club* waren nauw verwante organisaties – in feite was het *Bulletin du Touring Club* een spreekbuis voor de ideeën die in de Commissie werden besproken. In beide organisaties hing de bezorgdheid om het landschap nauw samen met de creatie van een nationale identiteit. De geijkte uitdrukking voor het landschap werd ‘le visage aimé de la patrie’ en het kreeg in het conservatiedebat de rol die het monument al tijdens de negentiende eeuw vervulde. In het *Bulletin* resulteerde dit in een reeks artikels die de liefde voor het vaderland, de volksaard en het landschap in één adem bezongen.³³

De idee van een harmonieuze continuïteit tussen volk en landschap was niet alleen eigen aan het discours van de Commissie. Dezelfde idealen speelden bijvoorbeeld ook een belangrijke rol in de discussie rond de streekeigen bouwtrant naar aanleiding van de presentatie van ‘Le village moderne’ op de Gentse wereldtentoonstelling van 1913, alsook in eerder progressieve kringen zoals *L’œuvre de l’art public*: ‘C’est la disparition de la silhouette de la bonne vieille maison campagnarde de jadis que l’on doit d’abord déplorer. Les constructions actuelles s’harmonisent de moins en moins avec les lignes du paysage, avec la physionomie générale de la contrée, les conditions morales et matérielles du temps, du milieu, de l’emplacement, de l’affectation. Elles deviennent de plus en plus de productions “neutres et sans patrie” [...]’.³⁴ In dit verband pleitte Massart in de Commissie nog vóór de Eerste Wereldoorlog voor het behoud van de historische plaatsnamen en sites met rurale woningen per karakteristiek landbouwgebied. Massart stelde dit naar eigen zeggen uit een wetenschappelijk-didactische belangstelling voor de geschiedenis van het dagelijks leven (‘la vie journalière de ceux qui nous ont précédés’).³⁵ Het behoud van de lokale toponymie zou de historicus helpen bij het achterhalen van de vroegere (meestal geografische of botanische) toestand. Massart beschouwde het behoud van rurale sites als noodzakelijk voor het inzicht in een agrarische productie- en levenswijze die op termijn zou verdwijnen onder de invloed van de modernisering van de landbouw. Na de Eerste Wereldoorlog was het landschap ingrijpend veranderd en een groot aantal landschappen die Massart in beeld had gebracht waren verwoest, zoals *Le Front de Flandre* illustreert. Massart pleitte echter niet zomaar voor een reconstructie: hij verdedigde andermaal een wetenschappelijke benadering van het natuurbehoud en stelde ondermeer het behoud voor van de door de oorlog verwoeste landschappen: de herovering van dit landschap door vegetaties vormden voor de bioloog een unieke mogelijkheid om de *struggle for life* in de natuur te bestuderen.³⁶ Massart hield dit pleidooi samen met Eugène Dhuicque, de architect die reageerde tegen historiserende reconstructies van verwoeste gebouwen naar een toestand die vaak nooit had bestaan, wat beiden in de meer progressieve gelederen van de Commissie positioneerde.

33 Onder meer J. Rau, ‘Pro Patria’, *Bulletin du Touring Club de Belgique* (verder BTCB) (1903) 8.

34 P. De Vuyst, *Le village Moderne à l’Exposition Universelle et Internationale de Gand* (Brussel 1913) 28; ‘neutres et sans patrie’ is geciteerd uit G. de Montenach, ‘L’Art public au Village’, in: *IVe Congrès International de l’Art Public. Rapports et comptes Rendus* (Brussel 1910) Ire section, s.p.

35 BCRAA (1914) 128-135.

36 Dhuicque en Massart, ‘Où en est, en Belgique, la conservation...’.

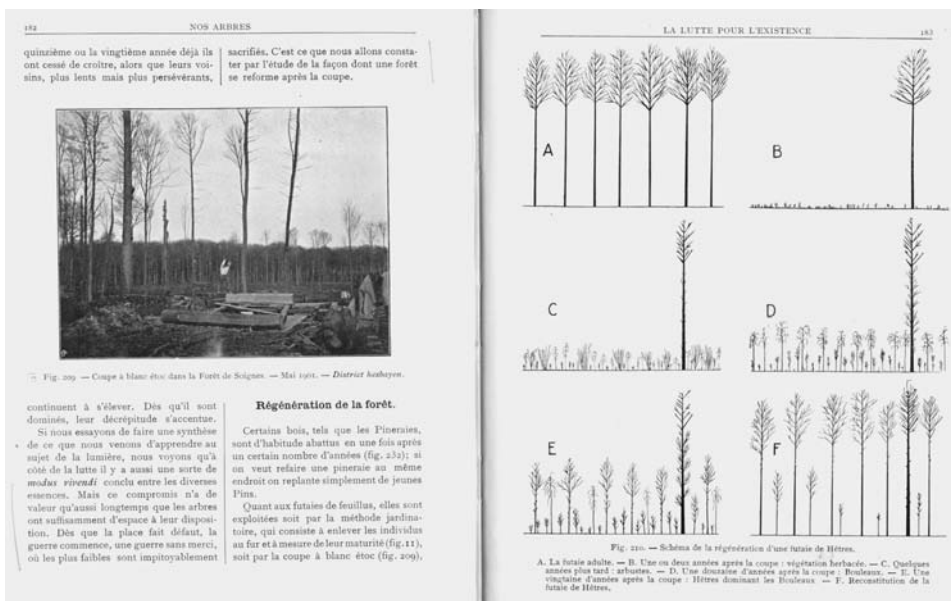
Een neutraal landschap?

Massart liet geen gelegenheid voorbij gaan om zich te profileren als een wetenschapper die een objectief systeem ontwikkelt om het landschap te analyseren. Dit objectief systeem was volgens hem op zich niet waardegeladen: hij gebruikte het stramien van de indeling in geobotanische districten zowel om een atlas te maken, voor vulgariserende publicaties, een gids over de oorlog of een pleidooi voor natuurbescherming. Hij trachtte zijn discours over landschap expliciet ook los te koppelen van ideologische vertogen: een natuurreservaat stelde hij voor als een wetenschappelijk laboratorium, eerder dan als een collectief gebied zoals bij Vandervelde, of een plek waar de schoonheid van de pittoreske natuur kan aanschouwd worden. Anderzijds werkte hij tegelijk ook mee aan uitgesproken ideologische projecten, zoals in zijn publicaties met Vandervelde of in de anti-Duitse propaganda, waar hij zich weliswaar haastte om zijn objectiviteit te claimen.

Men kan echter de vraag stellen of zijn beeld van het landschap wel zo neutraal is als hij het voorstelde. Omdat Massart de geobotanische districten als onderlegger voor elke analyse gebruikt, vormt zijn panorama van het Belgische landschap eigenlijk een ideaalbeeld: de organische samenhang tussen ondergrond, plantengroei en de mens stond in veel van deze landschappen in realiteit al op het punt te verdwijnen of was al verdwenen door de modernisering van de landbouw en de globalisering van netwerken waarin deze plaatsvond. De analyse van Vandervelde toonde dat de spoorwegen en nieuwe landbouwtechnieken de landbouw én de plattelandsbewoner grotendeels hadden losgemaakt van de bodem. Terwijl Vandervelde moderne technieken wou inzetten om de arbeider terug te brengen naar een nieuw, getransformeerd platteland, gebruikte Massart echter moderne weergavetechnieken om traditionele landschappen te tonen. Het is ook geen toeval dat Massart voorstelde om van elk van deze landschappen voorbeelden te bewaren; ze waren gedoemd museale landschappen te worden. Deze vernauwing van de blik kan verklaard worden doordat de foto's in een wetenschappelijke, academische context zijn ontstaan. Zijn onderwerp was juist de samenhang tussen ondergrond en plantengroei. Maar dit argument gaat maar ten dele op: Massart zorgde zelf voor een grote verspreiding van zijn beelden buiten een academische context en ze werden ook gebruikt in het onderwijs in landbouwscholen, dus in een context die in de praktijk met de transformatie van het landschap werd geconfronteerd. Door de nadruk op traditionele landschappen sloot Massart zijn beelden – bewust of onbewust – aan bij ideologieën die vertrokken van een herstel van de traditionele landschappen en van de samenhang tussen mens en natuur.

'Mettre l'homme en communion et en sympathie avec le paysage qui l'environne, c'est l'améliorer'

De kringen rond Massart die een terugkeer naar de natuur voorstonden, waren niet zo vooruitstrevend als bepaalde takken van de *Lebensreform*-beweging, die tevens vegetarisme en naturisme propageerden. Toch werd ook in België een ideologisch discours gekoppeld aan dit contact tussen mens en natuur. In dit discours speelde de esthetiek, zowel van het landschap als van de stad, een belangrijke rol. Bijvoorbeeld *L'œuvre de l'art public*, de beweging ter bevordering van 'la salubrité esthétique des domaines publics'³⁷ onder voorzitterschap van Charles Buls, geloofde rotsvast in de maatschap-

Afbeelding 2: Twee bladzijden uit het hoofdstuk 'La lutte pour l'existence' uit *Nos Arbres* (1911). Rechts een schema van de regeneratie van een beukenbos na het kappen.

pelijke taak van de schoonheid. Het landschap speelde hierbij een essentiële rol: 'Mettre l'homme en communion et en sympathie avec le paysage qui l'environne, c'est l'améliorer.'³⁸ Stedenbouwkundigen als Camillo Sitte, Joseph Stübben en Buls gebruikten metaforen uit de natuur, zoals de metafoor van de organische groei. Buls was ook vertrouwd met de *Commission des Monuments et des Sites* en de *Touring club*: hij publiceerde talrijke artikels over toerisme, natuurbescherming en stedschoon in het *Bulletin*.

In wat volgt zullen we dieper ingaan op de rol die Massart speelde in twee van de bewegingen die pleitten voor een 'terugkeer naar de natuur' en voor natuurbescherming, namelijk de *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* en *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, alsook op het werk van landschapsarchitect en stedenbouwkundige Louis Van der Swaelmen, die via deze bewegingen met Massart in contact stond.

De 'Ligue des Amis de la Forêt de Soignes' en 'Le nouveau Jardin Pittoresque'

De *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* was onder voorzitterschap van Buls opgericht om de bescherming van het Zoniënwoud te bepleiten. Op de ledenlijst stonden een aantal bekende namen, waaronder Jean Massart, Émile Vandervelde en Louis Van der Swaelmen. Het was onder meer door de invloed van de *Ligue* dat de afdeling *Sites* aan de *Commission des Monuments* werd toegevoegd. Massart werd wellicht lid om langs deze weg de wetgeving op de bescherming van natuurgebieden te bespoedigen. Door

³⁷ 'Rapport de M. Eug. Broerman', in: *IVe Congrès International de l'Art Public*, Ire section, z.p.

³⁸ L. Saint-Ogan, 'De l'Éducation du Sentiment du Pittoresque', in: *IVe Congrès International de l'Art Public*, IIIe section, z.p.

zijn gebrek aan affiniteit met het artistieke discours over landschap, liepen zijn contacten met de kunstenaars in deze vereniging echter niet altijd even vlot.³⁹ In 1914 gaf de *Ligue* een gids voor het Zoniënwoud uit, die uit twee delen bestond: een reeks 'monographies historiques, scientifiques et esthétiques', en een wandelgids. In de monografie stuit men voortdurend op lyrische metaforen als 'beukenkathedraal' of 'stammen als pilaren' die het woud een haast sacrale dimensie toedichten. Het gedachtegoed van de *Ligue* was duidelijk schatplichtig aan een soort 'woudcultus' die op dat moment in Europa heerste en die het (oer-)woud als de authentieke vegetatie en tegelijk als na te streven ideaal beschouwde.⁴⁰ Massart schreef in de monografie een stuk over de geobotanica van het woud, waarin hij het schema van de regeneratie van een beukenbos uit het hoofdstuk 'La lutte pour l'existence' uit *Les arbres* opnieuw gebruikte.⁴¹ (zie afbeelding 2). Van der Swaelmen zelf hield een pleidooi tegen een bosbeheer dat enkel gericht is op een economische exploitatie en voor een meer natuurlijke ontwikkeling van het bos – weliswaar gestuurd door de mens. Daarbij vertrok hij van het model van een continue, pleksgewijze regeneratie van het woud van Massart. Van der Swaelmen koppelde het idee van een natuurlijk bosbeheer aan een collectieve esthetische ervaring. Hij voelde een stijgende interesse voor de natuur bij de bevolking: 'Le sentiment esthétique des beautés naturelles paraît s'être développé dans des proportions considérables en ces dernier temps, au sein de la population.'⁴²

Deze link tussen natuur en volksverheffing is nog meer uitgesproken in *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, de vereniging en het gelijknamige tijdschrift die in 1913 werd opgericht door onder meer Louis Van der Swaelmen en (landschaps-)architect Jules Buysens. Massart zat in de raad van bestuur. De vereniging had tot doel de levende, natuurlijke tuin te promoten, in navolging van de wilde Engelse tuin. Het woord 'pittoresk' werd hier synoniem voor 'natuurlijk'. *Le Nouveau Jardin Pittoresque* reageerde enerzijds op de 'onnatuurlijke' tuin (de Franse *jardin régulier* alsook wat de beweging zelf de 'kubistische' tuin noemde)⁴³ en anderzijds op de uitwassen van een 'vals romantisch pittoreske'.⁴⁴ In de brochure die ter gelegenheid van de oprichting van *Le Nouveau Jardin* werd uitgegeven, staan Massarts beelden van 'echte' landschappen uit *Nos Arbres* en *Pour la Protection* als voorbeeld naast foto's van tuinen 'comme naturel', waaronder de tuin die Van der Swaelmen ontwierp voor het kasteel van Meldert en een hele reeks rotstuinen en Engelse landschapstuinen. Hoewel het geobotanisch onderzoek van Massart hier niet zo wetenschappelijk werd toegepast, werkte Massart wellicht toch mee omwille van de educatieve ambities van de vereniging, namelijk het vulgariseren van de kennis over rots-, water- en andere tuinen door de beoogde oprichting

39 T. Caspers, *Misbegrepen. De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen 1910-1940. Een tijdperk vol onbegrip en onvermogen* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Tilburg/Gent, 1991) 228-229.

40 Caspers, *Misbegrepen*, 233.

41 J. Massart, 'Géographie, géologie, botanique de la forêt de Soignes', in: R. Stevens en L. Van der Swaelmen (red.), *La forêt de Soignes. Monographies historiques, scientifiques et esthétiques* (Brussel/Parijs 1914) 121-136.

42 L. Van der Swaelmen, 'Les arbres forestiers et le traitement des forêts "réservées" à titre de patrimoine collectif de beauté naturelle', in: R. Stevens en L. Van der Swaelmen (red.), *Idem*, 145-202, hier 170.

43 S. Vereecke, De beweging en het tijdschrift voor een nieuwe Belgische tuin: 'Le Nouveau Jardin Pittoresque', 1913-1940 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 2002) 55.

44 A. Van Billoen, 'Le Nouveau Jardin Pittoresque', in: *Le Nouveau Jardin Pittoresque. Association Nationale pour la Rénovation et la Vulgarisation de l'Art des Jardins* (Brussel 1913) 11.

Un talus couvert de végétation variée avec affaissement d'un banc gréseux.

Forêt de Soignes. — Un coin sauvage dans un fond humide. (Véritable Wild Garden)

Une fougèraie naturelle avec *Saxiles* et *Framboisiers*.

En pleine nature. — Quelques scènes dont on peut s'inspirer en créant un Jardin Pittoresque. (Illustrations des beaux livres de M. J. Massart : *Nos Arbres* et *Pour la Protection de la Nature*. L'Association Le Nouveau Jardin Pittoresque organise des excursions pour faire apprécier le charme de semblables tableaux naturels et de la flore sauvage.

Au bord de la Meuse. — Une falaise calcaire aux couches horizontales stratifiées.

Afbeelding 3: Twee bladzijden uit Le Nouveau Jardin Pittoresque. Association Nationale pour la Rénovation et la Vulgarisation de l'Art des Jardins (Brussel 1913).

Boven: Beelden van Massart uit Nos Arbres en Pour la Protection de la Nature en Belgique als voorbeeld voor de pittoreske tuin. Onderaan de bladzijde staat te lezen: 'L'association Le Nouveau Jardin Pittoresque organise des excursions pour faire apprécier le charme de semblables tableaux naturels et de la flore sauvage'.

Rechts: Aangelegde pittoreske tuinen: boven een modeltuin in Reims; onder een tuin in Genval.

Jardin alpin créé à l'Exposition internationale de Reims, en 1911. J. BUTSENS, Architecte. — Un fillet d'eau s'échappe du massif rocheux et s'écoule vers le petit étang. Blancs rochers taillés à l'aide de blocs de pierre meulière noyée dans le ciment.

Dans le Jardin des Roches Fleuries, à Genval (Brabant). — Un petit talus, le long de la Forêt, orné par un bosquet de plantes à floraison abondante et printanière: *Galathea bicolor*, *Coronilla*, *Anemone pulsatilla*, *Grandes Marguerites*, *Leucanthemum maximum*, *Singr*, *Schizanthus*, *Julienne à fleurs blanches*, *Basilic blanc*, etc.

van arbeiderstuinen. De bevordering van een interactieve botanische kennis lag in de lijn van Massarts vulgarisatiedrang.⁴⁵ Uit *Le Nouveau Jardin Pittoresque* stamt wellicht ook het contact tussen Massart en Buysens, die Massart zal bijstaan bij het ontwerp van de *Jardin Expérimental*.

Van der Swaelmen en de socio-biologische analogie

In de periode waarin Van der Swaelmen zich engageerde in de *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* en *Le Nouveau Jardin Pittoresque* werkte hij vooral nog als landschapsarchitect. Ondanks de ideologische ondertoon bestond zijn discours grotendeels uit praktische informatie over natuurlijk bosbeheer en tuinaanleg. In de periode vlak voor de tweede wereldoorlog verschoof het werkterrein van Van der Swaelmen van de tuinarchitectuur naar de stedenbouw. De ideologie die hij ontwikkelde als landschapsarchitect – de noodzaak van een natuurlijke samenhang tussen de mens en zijn omgeving – zou in zijn stedenbouwkundig werk sterker naar voor komen.⁴⁶ In zijn boek *Préliminaires d'Art civique* (1915) hanteerde Van der Swaelmen wat hij zelf noemde een socio-biologische benadering, uitgaande van de organische groeiwijze van steden. Van der Swaelmen was duidelijk beïnvloed door onder meer Unwin, Sitte en Buls. Zijn op de biologie geënte evolutiefilosofie vertoonde een opvallende gelijkenis met die van Geddes. Hoewel het onwaarschijnlijk is dat Geddes' *Cities in Evolution*, dat pas in 1915 verscheen, de *Préliminaires* rechtstreeks zou hebben beïnvloed kende Van der Swaelmen het werk van Geddes ongetwijfeld via de wereldtentoonstelling in Gent in 1913. De evolutionistische stedenbouwkundige theorie van Van der Swaelmen zou verder beïnvloed zijn door het denken van Felix Le Dantec, een Frans filosoof en bioloog die rond de eeuwwisseling in de kringen rond Émile Verhaeren vertoefde.⁴⁷ Het is tevens niet onwaarschijnlijk dat Van der Swaelmen het socio-biologisch werk van Massart en Vandervelde kende, gezien ze alledrie lid waren van de *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* en hij met Massart in *Le Nouveau Jardin Pittoresque* zetelde. In elk geval putte Van der Swaelmen voor de meer wereldbeschouwelijke kant van zijn verhoog uit internationale invloeden, terwijl het werk van Massart vooral voor een meer concrete onderbouwing zorgde. *Préliminaires* citeerde uitvoerig uit het werk van Massart, meer bepaald in de hoofdstukken 'Le problème rural' en 'Le problème national'. Verwijzend naar de *survey*-methode, was het volgens Van der Swaelmen belangrijk een evenwicht te vinden tussen nieuwe functies en de eigenheid van de streek, waarbij hij de geobotanische regio's van Massart als uitgangspunt nam. De systematische kennis van de genealogie van het landschap moest de mens in staat stellen verder te bouwen zonder de traditie te verliezen: '[...] il est possible de dégager la Loi du Développement de cette localité au cours des âges et le faisceau d'Éléments typiques qui définissent son Caractère. Ces éléments obéissent à une sorte de "système physiologique" interne, schématique, abstrait, fonction de tous les facteurs qui interviennent à la cause et constituent le Type traditionnel, virtuel si je puis dire, reflétant la loi ontogénique

45 J. Massart, 'La science', in: *Le Nouveau Jardin Pittoresque* (1914) 45.

46 G. Bekaert, 'Inleiding', in: H. Stynen, *Stedebouw en gemeenschap. Louis Van der Swaelmen (1883-1929), bezieler van de moderne beweging in België* (Brussel/Luik 1979) 4-5.

47 Stynen, *Stedebouw en gemeenschap*, 69-70.

profonde qui intègre toutes les correspondances intimes entre le sol, les choses et les êtres [...].'⁴⁸ Het oprichten van natuurreservaten kon een belangrijke rol spelen in het terug aanvoelen van het landschap. De respectloze manier waarop de mens in het landschap ingreep, was volgens Van der Swaelmen meestal te wijten aan een 'méconnaissance des liens mystérieux qui existent entre lui et la Nature'.⁴⁹ In zijn betoog over natuurreservaten verwees Van der Swaelmen haast integraal naar *Pour la protection de la Nature*, maar hij voegde er dus een sterk ideologische laag aan toe: het contact met het landschap speelde voor hem een belangrijke rol in de creatie van gemeenschapszin.

Een complexe ideeëngeschiedenis

De geschetste ideeëngeschiedenis is vanzelfsprekend onvolledig. Massart bewoog zich vooral in liberale en linkse intellectuele middens. Het katholieke milieu en organisaties zoals de Boerenbond hadden vaak een veel grotere invloed op het landschap via de landbouwpolitiek van de opeenvolgende katholieke Ministeries van Landbouw. Een verdere verkenning van vertogen en netwerken is nodig; de studie van Massart en zijn netwerk is hierin slechts een eerste stap.

Het werk van Massart en de manier waarop het door een aantal van zijn tijdsgenoten werd ingezet, toont de complexiteit van vertogen over landschap en de uiteenlopende manieren waarop ze de stedenbouw en planologie zouden insijpelen. Massart presenteerde zijn methode uitdrukkelijk als objectief en wetenschappelijk; tegelijk construeerde hij een ideaalbeeld van het landschap door het moderniseringsproces en de verstedelijking grotendeels buiten beeld te laten. In de meeste vertogen over landschap speelt de idee van landschapsbescherming en dus de oprichting van natuurreservaten een belangrijke rol. Het natuurreservaat diende hierbij niet alleen als instrument; het was tevens een ideaal landschap waar men verschillende ideologieën op projecteerde. Voor Massart vormden de natuurreservaten een catalogus van zijn geobotanisch systeem; bij Vandervelde realiseerden ze zijn ideaal van een collectief grondbezit; Van der Swaelmen zette ze in in een discours over de creatie van gemeenschapszin. Deze verschillende concepties van het natuurreservaat hebben gemeen dat ze teruggrijpen op de mythe van een oorspronkelijke natuur: het zijn landschappen die voorafgaan aan de industrialisering en verstedelijking.

Daarom is het verleidelijk de geschetste vertogen te zien als een reactie tegen de modernisering van het landschap, of tegen de moderniteit in het algemeen. In elk van de vertogen treffen we echter een houding tegenover de moderniteit die veel complexer is. Zowel Massart, de picturalistische fotografen als de toeristische beeldvorming, hoe verschillend ook, hanteren moderne technieken en een grootschalige beeldcultuur om traditionele landschappen te tonen. Vandervelde gebruikt moderne communicatie- en transporttechnieken voor zijn terugkeer van de stad naar het platteland. Bij Van der Swaelmen gaat de aandacht voor de genealogie van het landschap gepaard met de uitbouw van een modern planningsapparaat. Natuurreservaten spelen bij hem een rol in een stedelijke ontwikkeling op regionale schaal. In die zin is het natuurreservaat niet al-

⁴⁸ L. Van der Swaelmen, *Préliminaires d'Art Civique, mis en relation avec le "cas clinique" de la Belgique* (Leiden 1915) 105.

⁴⁹ *Ibidem* 91.

leen een reactie tegen de modernisering en de verstedelijking van het landschap, maar maakt ze die ook mogelijk. Deze observatie gaat in feite op voor meerdere van de geschetste vertogen over landschap: door een beeld van het landschap te creëren dat radicaal verschilt van de stad, maakt men ze juist mogelijk, ook al is het soms onder een andere vorm. Hoewel Massart zelf de verstedelijking buiten beeld liet, leidde de implementatie van de idee van een organische continuïteit tussen het landschap en de mens bij Vandervelde en Van der Swaelmen respectievelijk tot de promotie en het ontwerp van tuinsteden. Het ideaal van het ‘wonen in het groen’ leidde echter uiteindelijk tot een ongebreidelde verstedelijking.

De stad in de middeleeuwse Nederlanden

Enkele opvallende tendensen in het recente onderzoek

De middeleeuwse stad en de gouden jaren van het structuralistische paradigma

De jaren 1970 en 1980 waren een gouden tijd voor de sociale geschiedenis van de middeleeuwse stad in de Nederlanden.¹ Vooral in Vlaanderen werden vanuit een sterk structuralistisch paradigma pogingen ondernomen om de gehele stedelijke maatschappij in al zijn complexiteit te schetsen. Fenomenen van sociale gelaagdheid, van politieke organisatie en economische conjunctuur werden in de analyse betrokken. Tellingen, belastingslijsten, poortersboeken, registers van willige rechtspraak, vastgoedtransacties, loongegevens en de registratie van openbare werken, de financiële analyse van het stedelijke beleid enzovoort, leverden een overvloed aan weliswaar vaak zeer moeilijk te interpreteren cijfermateriaal.² Gaandeweg werd de kwantitatieve benadering, die de hoofdtoon bleef voeren, aangevuld met meer kwalitatieve onderzoeksmethodes, waarbij vooral het intensieve gebruik van historische prosopografie opvallend was. Van de stedelijke maatschappij in zijn vele gelaagdheden verschoof de aandacht naar bepaalde doelgroepen die deze maatschappij vormgaven. Aanvankelijk ging het vooral om politieke elites, maar gaandeweg verschoof het perspectief naar andere groepen in de samenleving: onwettige kinderen, prostituees, homoseksuelen, studenten, kooplieden, enzovoort.³ Ook factoren van sociale mobiliteit kwamen in deze periode nadrukkelijk op de voorgrond. Huwelijksstrategieën en fenomenen als schaking werden daarbij geïdentificeerd en de betrokkenheid van individuen in sociaal heterogene corporaties zoals de devotionele broederschappen werd gemeten. Criminaliteit werd geanalyseerd, maar tegelijk ook sociaal geduid.⁴ Tegelijkertijd werd in het zog van de urbanisatiemo-

1 W. Prevenier en M. Boone, 'De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteit', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 183 (1993) 25-42.

2 Enkele voorbeelden uit de lange reeks publicaties: W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 88 (1975) 501-535; W.P. Blockmans e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw* (Heule 1971 en volgende jaren); J.P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles: les matériaux, les hommes* (Brussel 1977); M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503* (Heule 1981); M. Boone, *Geld en macht: de Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990).

3 Enkele voorbeelden: M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel 1990); M. Carlier, *Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen* (Brussel 2001); G. Dupont, *Maagdenverleiders, boeren en speculanten: prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)* (Brugge 1996); M. Boone, 'State power and illicit sexuality: the persecution of sodomy in Late Medieval Bruges', *Journal of medieval history*, 22 (1996) 125-153; M. Damen, *De staat van dienst: de gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).

4 W. Prevenier (red.), *Marriage and social mobility in the late Middle Ages / Mariage et mobilité sociale au bas Moyen Age* (Gent 1989); J. De Belder, W. Prevenier, C. Vandenbroeke (red.), *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant: van de late middeleeuwen tot de 20e eeuw* (Gent 1983); P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving: de broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Leuven 1993); D.A. Berents, *Het werk van de vos: samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen 1985); J.A. Van Herwaarden, *Opgelegde*

dellen van onder meer Jacques Le Goff en Jan de Vries, aandacht besteed aan de stedelijke bedelorden of aan de ontplooiing van stedelijke netwerken buiten de dominante grote steden.⁵ Allerlei onderzoeksprojecten bekroonden deze evolutie en leidden tot een stroom aan publicaties, die de oudere studies van Henri Pirenne en Hans Van Werveke aanvulden en corrigeerden.

In de jaren 1990 droogde deze benadering langzamerhand op. Historici werden steeds meer gefrustreerd door de beperkingen van het kwantitatieve materiaal en ook het gebruik van de prosopografische methode bleek limieten te hebben. Het was niet langer voldoende om sociale gelaagdheid te traceren, men begon ook te kijken naar de redenen voor bepaalde gelaagdheden buiten een louter economische polarisatie. Zo werd het belangrijk om de representatie van hiërarchieën en het discours dat daarvoor werd ontwikkeld te identificeren en interpreteren.⁶ Het antwoord van het onderzoek was tweevoudig. Enerzijds begon men de historische prosopografie aan te vullen met de analyse van netwerken, anderzijds onderging het onderzoek een duidelijke 'cultural turn'. De eerste omslag gebeurde vooral in het sociaal-politieke onderzoek naar steden en hun relaties met de overheid. Studies over kredietrelaties en overheidsfinanciën en over netwerken rondom opstandige bewegingen zagen het daglicht. Fenomenen als het gebruik van collectief geweld, publieke rituelen en conflictbeheersingstrategieën sloten bovendien aan bij een hernieuwde interdisciplinaire interesse voor sociologische en antropologische modellen.⁷ De tweede omslag bouwde voort op de onderzoeksresultaten van hoofdzakelijk literatuurhistorici. Het zogenaamde 'beschavingsoffensief' dat Herman Pleij in 1988 in een laatmiddeleeuws Brussels *sneeuwpoppenfestival* meende te kunnen identificeren, had al heel wat stof doen opwaaien in historische kringen.⁸ De opkomst van burgerwaarden in de stedelijke samenleving van de vijftiende eeuw drong nu door tot de *mainstream* van het historisch en literatuurhistorisch onderzoek.⁹ Belangrijk is dat deze nieuwe belangstelling voor stads cultuur historici van allerlei slag – of ze nu bezig waren met politieke, sociale of economische geschiedenis – beïnvloedde en hen aandachtig maakte voor de cultuurhistorische aspecten van de middeleeuwse stedelijke samenleving. Een mooi voorbeeld hiervan is zonder twijfel de hernieuwde belangstelling voor de ontwikkeling van de visuele kunsten en van de kunstmarkt¹⁰ en vooral voor de investeringen in sociaal en cultureel kapitaal, die door verschillende

bedevaarten: een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen (ca. 1300–1550) (Amsterdam 1978).

5 W. Simons, *Stad en apostolaat: de vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225 – ca. 1350)* (Brussel 1987); P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen: bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de–16de eeuw)* (Brussel 1995).

6 W. Blockmans en A. Janse (red.), *Showing status: representation of social positions in the late middle ages* (Turnhout 1999).

7 M. Boone, K. Davids en P. Janssens (red.), *Urban public debts: urban government and the market for annuities in Western Europe (14th–18th centuries)* (Turnhout 2003); J. Haemers, *De Gentse opstand (1449–1453): de strijd tussen netwerken om het stedelijke kapitaal* (Heule 2004); J. Dumolyn en J. Haemers, 'Patterns of urban rebellion in Medieval Flanders', *Journal of medieval history*, 31 (2005) 369–393.

8 H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511: literatuur en stads cultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1988), later gevolgd door zijn *Dromen van Cocagne: middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven* (Amsterdam 1997).

9 B.A.M. Ramakers, *Spelen en figuren: toneelkunst en processie cultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd* (Amsterdam 1996).

10 Diverse auteurs in R. van Schoute en B. de Patoul (red.), *Les Primitifs flamands et leur temps* (Brussel 1994).

groepen in de samenleving werden gedaan om hun positie in die samenleving te bevestigen of te versterken.¹¹

Van de stad in de ruimte naar de ruimte in de stad

Waar in de jaren 1980 en 1990 vooral werd gefocust op landschappen van steden, op evenwichten in de hiërarchie van steden en op het functioneren van stedelijke netwerken – waarbij in deze vroege periode vooral functionele aspecten van steden aan bod kwamen¹² – heeft het onderzoek in recente jaren zich veel meer toegespitst op het her-evalueren van de relatie van steden met hun stedelijk achterland, ongeacht de vorm en eigenheid waarmee het begrip achterland werd ingevuld. De vraag hoe steden erin slaagden om hun achterland functioneel in te zetten voor de bevoorrading van de stad werd opnieuw actueel. Maar de zoektocht ging verder dan wat hierover eerder door eminente specialisten als Raymond Van Uytven was gepubliceerd. Men wilde beter in kaart brengen welke impact het toenemende grondbezit van stedelingen op het platteland wel had. Tegelijk werden door stadshistorici vragen gesteld naar de culturele en politieke implicaties van dit proces.¹³ Plattelandshistorici, daarbij gestimuleerd door de groeiende belangstelling voor de analyse van de sociale eigendomsverhoudingen eigen aan het zogenaamde Brenner-debat, kregen vooral oog voor de verschuivingen binnen de plattelandseconomie die deze veranderende relatie tussen stedelingen en hun rurale omgeving hebben veroorzaakt. In Vlaanderen hebben vooral Erik Thoen en in de Noordelijke Nederlanden Bas van Bavel zich op deze discussie gestort.¹⁴ Hun studies wijzen op de vaak nefaste verschijnselen die specialisatie en proto-industrialisering met zich hebben meegebracht voor de sociale verhoudingen op het platteland. Andere eveneens marxistisch geïnspireerde onderzoekers plaatsen dit fenomeen dan weer in het kader van de groei van een sterk staatsfeodalisme, waarbij de groeiende centrale (Bourgondische) staat een nieuw evenwicht genereerde tussen vorst en adel.¹⁵

Nochtans laten ook stadshistorici zich niet onbetuigd in dit debat. Onder impuls van de nieuwe institutioneel-economische benadering van onder andere S.R. Epstein beklemtoneerden stadshistorici vooral de rol van de (stedelijke) markt als motor van veranderde verhoudingen tussen stad en platteland en werden ook hier de voordelen van economische groei – die in de *golden sixties* werden toegeschreven aan de groeiende impact

11 Recent bijvoorbeeld het proefschrift van Hanno Wijsman, *Gebonden weelde: productie van geïllustreerde handschriften en adellijk boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden (1400-1550)* (Leiden 2003).

12 Bijdragen van R. Van Uytven, W. Prevenier, M. Boone, J.P. Sosson, e.a. in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850), een statistische en dynamische benadering*. Gemeentekrediet van België. 15de Internationaal colloquium, Spa 4-6 september 1990 (Brussel 1992); P. Stabel, *Dwarfs among giants: the Flemish urban network in the Late Middle Ages* (Leuven 1997).

13 M. Boone, 'La terre, les hommes et les villes: quelques considérations autour du thème de l'urbanisation des propriétaires terriens', in: *La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âges et aux temps modernes*. Actes du 17e Colloque international de Spa 16-19 mei 1994 (Brussel 1996) 153-176.

14 E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kassehrijen van Oudenaarde en Aalst, eind 13de – eerste helft van de 16de eeuw* (Gent 1988); P.C.M. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (red.), *Peasants into farmers?: the transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout 2001); B.J.P. Van Bavel, *Transitie en continuïteit: de bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 – ca. 1570* (Hilversum 1999).

15 J. Dumolyn en F. Van Tricht, 'Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis der Nederlanden* 115 (2000) 197-222.

van de 'vrije markteconomie' – sterk gerelativeerd.¹⁶ Steden zouden net als de andere grondheren in de eerste plaats denken aan winstmaximalisatie, en hun greep op het platteland door allerlei institutionele middelen kunstmatig hoog houden, waardoor innovatie en productiviteitsverhoging niet altijd een automatisch gevolg konden zijn van verstedelijking. Het groeiende staatsvormingsproces – in de Nederlanden de afbouw van het stedelijke particularisme – is in de ogen van Epstein een van de motoren achter een nieuwe relatie tussen producent en consument, tussen stad en platteland.

Maar niet alleen de relatie tussen stad en platteland, tussen stad en staat of tussen steden onderling kreeg aandacht, ook en zelfs vooral de ruimte in de stad werd onder de loep genomen. Daarbij kwamen uiteraard de meer traditionele sociale en economische benaderingen sterk aan bod. Het onderzoek van Chloé Deligne over de waterhuishouding in en rondom Brussel geldt als voorbeeld van de hernieuwde belangstelling voor de stad als ecologisch systeem, en vooral ook als ruimtelijk systeem, dat ver buiten de stadsmuren in staat is om de ruimte en het gebruik van natuurlijke rijkdommen, hier het water, te bepalen.¹⁷

Het gevecht om de stedelijke ruimte, binnen en buiten de muren, is er één tussen verschillende spelers en is ook een gevecht op verschillende niveaus en om verschillende strijdpunten. Economische groei, sociale controle, culturele invloed en politieke macht vormen een kluwen dat geënt op de stedelijke ruimte aanleiding geeft tot conflict, maar ook tot dialoog tussen de diverse spelers. Het is daarom niet verwonderlijk dat de vorst, de stedelijke overheden, de corporatieve instanties en de economische belangengroepen er alles aan deden om hun positie in de ruimte te bepalen en te versterken.¹⁸

De sociale constructie van de stedelijke ruimte

Die interesse voor de ruimtelijkheid van de middeleeuwse stad vertaalde zich in een grote aandacht voor dagelijks gedrag, en in de eerste plaats voor pogingen van de diverse overheden, of ze nu opereerden op een landelijk, een regionaal, een lokaal of corporatief niveau, om dat gedrag te sturen en aan banden te leggen. Bijzonder opvallend is de wijze waarop in het recente onderzoek te pas, en soms ook te onpas, gebruik wordt gemaakt van de concepten verbonden met het 'beschavingsproces' van Norbert Elias. Enkele lopende onderzoeksprojecten naar criminaliteit en criminaliteitsbestrijding in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne steden van Brabant en Vlaanderen zijn duidelijk schatplichtig aan deze concepten van gedragsregulering.¹⁹ Nochtans worden de traditionele modellen, zoals die van Norbert Elias, maar ook van Michel Foucault, die sterk verbonden zijn met het staatsvormingsproces en dus impliciet de toenemende druk en impact van overheden schetsen op het leven van hun onderdanen, in deze re-

16 S.R. Epstein, *Freedom and growth: the rise of states and markets in Europe, 1300-1750* (Londen 2000) en S.R. Epstein (red.), *Town and country in Europe, 1300-1800* (Cambridge 2001).

17 C. Deligne, *Bruxelles et sa rivière: genèse d'un territoire urbain 12e-17e siècle* (Turnhout 2003).

18 Zie hiervoor het themanummer over stedelijke ruimte in de middeleeuwen in *Journal of interdisciplinary history*, 32 (2002) 4, met als titel *The productivity of urban space in Northern Europe* (red. M. Howell); en de bijdragen in M. Boone en P. Stabel (red.), *Shaping urban identity in late medieval Europe / L'apparition d'une identité urbaine dans l'Europe du bas moyen âge* (Leuven 2000).

19 M. Van Dijk in dit nummer; zie ook G. Dupont, 'Patronen van jongerencriminaliteit in een laatmiddeleeuwse grootstad (Brugge, 1385-1555)', in: C. Lis en H. Soly (red.), *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel 2000) 49-82.

cente studies creatief ingevuld. Zo blijkt dat gedragsregulering in stedelijke samenlevingen een bijzonder complex fenomeen was, dat niet alleen door een vorstelijke of centrale macht werd uitgedragen, maar dat ook sterk werd gestuurd door de belangen van lokale groepen in die samenleving. Dit zette enkele onderzoekers aan om zelfs het staatsvormingsproces als een bottom-up verschijnsel, en dus als een stedelijk fenomeen te bekijken.²⁰ Allerlei mechanismen werden uitgewerkt om in dit proces de dialoog tussen stedelingen en vorsten vlot te laten verlopen. Vooral de rol van stedelijke en adellijke bemiddelaars kwam daarbij op de voorgrond.²¹

De rol die steden hebben gespeeld in de opkomst van artisanale, commerciële, culturele of politieke middengroepen, is hierbij een bepalende variabele. Niet alleen de verspreiding van een specifieke traditie van politieke negotiatie tussen vorst en onderdaan, maar ook meer algemene culturele processen, houden daarmee verband. *Urbanity* eerder dan *courtliness* lijkt in de sterk verstedelijkte gewesten cruciaal in de totstandkoming van de betrokken (burgerlijke) omgangsvormen en mentaliteiten. Niet het vorstelijk-adellijke model voert de hoofdtoon, maar wel het stedelijk-burgerlijke. De lange schaduw van het oeuvre van Jacques Le Goff die de opkomst van stedelijke waarden en waardensystemen in de omslag van de twaalfde en dertiende eeuw als cruciale variabele ziet in de transformatieprocessen van cultuur en mentaliteit, laat hier duidelijk nog sporen na, hoewel het onderzoek in de Nederlanden zich in de eerste plaats op de late middeleeuwen en het begin van de nieuwe tijd heeft gericht.

Deze stedelijke nexus uit zich niet alleen in de cruciale relaties tussen vorst en onderdaan – waarbij allerlei rituelen een stevige basis moesten creëren waarop de dialoog kon plaatsvinden, zowel in periodes van politieke rust als in periodes van politieke kortsluitingen²² –, ook op het gebied van meer dagelijkse handelingen zien we de graduele dominantie van het burgerlijke model geïmplementeerd. De stad is de cruciale variabele die de specifieke materiële en immateriële uitingen mogelijk maakt waarin waarden, mentaliteiten, gewoontes en handelingen vorm krijgen, van simpele schijnbaar neutrale dagelijkse praktijken als winkelen en werken tot spontane en georchestreerde uitingen van individuele of groepsemoties.²³

Rituelen en stedelijke identiteit

Stedelijkheid is in het recente onderzoek in de eerste plaats een ruimtelijk fenomeen. In het zog van de inmiddels klassieke studie van Henri Lefebvre, *La construction de l'espace* (Parijs 1974) hebben historici steeds meer oog gekregen voor de vraag hoe stedelijke ruimte vorm krijgt en hoe die ruimte als sociale constructie mee vorm geeft aan sociale handelingen. De stad is immers veel meer dan een concentratie van bebouwing en stedelingen, of zelfs een verzameling van centrale functies en een bundeling van secun-

20 R. Stein, 'Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen: een verkenning', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 8 (2002) 222–246.

21 Diverse bijdragen in R. Stein (red.), *Powerbrokers in the late middle ages: the Burgundian Low Countries in a European context* (Turnhout 2001); M. Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2 (2005) 4, 68–94.

22 P. Arnade, *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca 1996).

23 E. Lecuppre-Desjardin en A.-L. Van Bruaene (red.), *Emotions in the heart of the city (14th–16th century)* (Turnhout 2005) en B. Blondé, P. Stabel, J. Stobart en I. Van Damme (red.), *Buyers, sellers and salesmanship in Italy, the Low Countries and England (Middle Ages-eighteenth century)* (Turnhout 2006).

daire en tertiaire economische sectoren. Door de heel eigen stedenbouwkundige combinatie van private, semi-publieke en publieke ruimtes is de middeleeuwse stad ook een laboratorium van reële en symbolische communicatie tussen de diverse sociale actoren. Communicatie via rituelen en objecten die, zoals recente studies van onder andere Martha Howell en de betreurde Michael Camille hebben aangetoond, identiteiten genereert, maar wel identiteiten die voortdurend verschuiven, die met elkaar de dialoog of de confrontatie aangaan, die worden toegeëigend en wederom afgestoten door sociale groepen in functie van hun noden en aspiraties.²⁴ Stedelijke gebouwen en ruimtes zijn belangrijke objecten in deze processen. Hun betekenis, hun invulling kan daarom enkel veranderlijk zijn. Het belang dat de stedelijke infrastructuur van muren, poorten, pleinen, straten, nutsvoorzieningen, commerciële en politieke constructies enzovoort krijgen, is daarom niet alleen een instrument van politieke of economische efficiëntie, maar ook, en misschien zelfs vooral, van dialoog tussen de verschillende groepen in de stad en erbuiten.

Deze dialoog komt vooral tot uiting in allerlei rituelen. In de voorbije jaren is aandacht besteed aan de politieke dialoog tussen vorst en onderdaan enerzijds en tussen de stedelijke overheid en de inwoners van de stad anderzijds. Hoewel zij in haar studie over vorstelijke intreden het concept van 'ritueel' niet bruikbaar vindt en het neutrale, want geen transitie implicerende 'ceremonie' prefereert, is de studie over de politieke communicatie tussen de Bourgondische hertogen en hun Vlaamse steden van Elodie Lecuppre-Desjardin niet zozeer een eindpunt van dit onderzoek, maar vooral ook een blikopener voor de nog onvoldoende geëxploreerde mogelijkheden van de studie van stedelijke omgangsvormen en negotiatieprocessen.²⁵ Hetzelfde kan gezegd worden van de intern-stedelijke rituelen van politieke macht die voorlopig voor slechts enkele grote Vlaamse steden in kaart zijn gebracht.²⁶

Het beeld van de lijn (de vorst die doordringt in de stad en zo de stedelijke ruimte verovert) en de cirkel (de stad die zichzelf als gemeenschap, als ideaalbeeld van het gemeenschappelijk welzijn beschrijft en zich door dialoog en distinctieprocessen vormgeeft) dat impliciet in de studie van Lecuppre-Desjardin voorkomt, laat toe om mentaliteiten, maar ook om de confrontatie en wisselwerking tussen heel verschillende politieke en economische ideologieën te duiden. Ruimte is een sociale constructie, maar tegelijk ook een culturele perceptie van overtuigingen en levenswijzen. Door het gebruik en de interpretatie van de stedelijke ruimte wordt de dialoog mogelijk tussen groepen of wordt ze onmogelijk gemaakt. De meerlagigheid van de stedelijke ruimte en de veranderlijke plaats van de diverse sociale groepen in die ruimte is cruciaal om door te kunnen dringen in de essentie van de stadscultuur.

24 M.C. Howell, 'The spaces of late medieval urbanity', in: M. Boone en P. Stabel (red.), *Shaping urban identity*, 3-23 en M. Camille, 'Signs of the city: place, power and public fantasy in medieval Paris', in: B.A. Hanawalt en M. Kobialka (red.), *Medieval practices of space* (Minneapolis 2000).

25 E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies: essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Turnhout 2004).

26 J. Van Leeuwen, 'Ritueel en publiek: de rol van de toeschouwers bij de wetsvernieuwing in Gent, Brugge en Ieper (15de eeuw)', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 3 (2004) 321-337 en Idem, *De Vlaamse wetsvernieuwing: een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper (1379-1493)* (Brussel 2005).

Van rederijkers en schutters: stadscultuur en het corporatieve weefsel van de stad

Na het grootschalige onderzoek naar sociale gelaagdheid en polarisatie in het laatste kwart van de twintigste eeuw is de aandacht van de sociale geschiedenis gaandeweg verschoven naar de analyse van het corporatieve weefsel in de middeleeuwse stad. Broederschappen, schuttersgilden, rederijkerskamers en uiteraard de ambachtsgilden zelf, zijn daarbij aan bod gekomen. Voorlopig ontbreekt wel een globale aanpak van het corporatieve weefsel. Vooral het gemis aan een geïntegreerde prosopografische analyse van een middeleeuwse stad is na de vloedgolf prosopografische studies in de jaren tachtig en negentig eigenlijk niet te begrijpen. Dergelijke omvattende studie kan niet anders dan een grote prioriteit worden in de volgende jaren. Niettemin hebben onderzoekers steeds meer aandacht gekregen voor de relatieve positie van elke corporatie in de opbouw van de middeleeuwse stedelijke maatschappij. Of ze zich nu toedegen op devotie, op binnen- en buitenstedelijke competitie met gelijkgezinde organisaties of op de organisatie van de arbeidsmarkt, de corporaties waren de instrumenten bij uitstek waarmee stedelingen zich een weg baanden in hun leven. Naast andere kanalen als buurt of familie, boden de corporaties hen een complex instrument voor netwerking, waarbinnen solidariteiten en patronagesystemen zich konden ontwikkelen. Corporaties dienden uiteraard niet alle sociale lagen in de stad. Ze waren in eerste instantie gericht op de sociale elites en de middengroepen, maar ze creëerden wel een wereld waarbinnen continuïteit en sociale mobiliteit mogelijk werden, en waarbinnen ontmoetingen tussen gelijke of dialoog met andere groepen in de samenleving werden vergemakkelijkt. Bovendien verhoogde de efficiëntie van dergelijke netwerken net de participatiemogelijkheden van diverse groepen en individuen in de stad.²⁷

De belangrijkste resultaten zijn geboekt voor de 'culturele' gilden van de stad, schutters en rederijkers. Peter Arnade's studie van de Gentse politieke rituelen in de Bourgondische periode is een ware trendsetter geweest voor het onderzoek naar de laatmiddeleeuwse corporatieve structuren, weg van de traditionele structuralistische benadering die eerdere studies over vooral ambachtsgilden en broederschappen kenmerkte. Het voorbeeld van Arnade werd recent gevolgd door Anne-Laure Van Bruaene, die in een brede analytische studie de literaire rederijkerskamers van de vijftiende en zestiende eeuw in een nieuw daglicht plaatste en daarbij de notie van 'civic religion' centraal stelde.²⁸ De rederijkers zijn in haar ogen niet louter instrumenten van stedelijke sociabiliteit, maar een cruciaal doorgeefluik van nieuwe collectieve burgerlijke waarden, die vorm krijgen in een gemeenschappelijk discours, de taal van religieuze beelden. Beide auteurs zien overigens in de competitie die de corporaties organiseerden binnen de stad, maar vooral ook met gilden uit andere steden, essentiële katalysatoren van collectieve eer en stedelijke identiteit. Zoals eerder al door Gervase Rosser gesteld, worden de corporaties zo ook een instrument voor de dialoog met andere maatschappelijke groepen. Het is geen toeval dat bepaalde prestigieuze rederijkerskamers en de schuttersgilden niet alleen rekruteerden in de stedelijke elite en middengroepen, maar ook in hofkringen; soms was zelfs de vorst lid van deze bij uitstek stedelijke club.

²⁷ M. Carlier e.a. (red.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij*. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996) (Leuven 1997).

²⁸ A.L. Van Bruaene, *Om beters wille: rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1650* (Amsterdam 2006).

Wat met de economische corporaties?

In deze nieuwe belangstelling voor het corporatieve weefsel van de stad, zijn de ambachtshistorici merkwaardigerwijze wat op de achtergrond gebleven. Na de reeks economische studies die onder impuls van Jean-Pierre Sosson tot stand was gekomen,²⁹ is de aandacht van in de eerste plaats Gentse onderzoekers opnieuw naar de sociaal-politieke betekenis van de ambachtsgilden gegaan. Daarbij werd nauwelijks aansluiting gezocht bij het dynamische ambachtenonderzoek voor de latere periodes, dat sterk gericht was op de levenscyclus van ambachtslieden (leerling, gezelschap, meester), op de circulatie van kennis en op de culturele functies van de ambachten.³⁰ Nochtans tonen enkele recente *case studies* dat een gedegen analyse van het lidmaatschap van de ambachtsgilden toelaat om te meten hoe belangrijk deze instellingen in de ontplooiing van sociale netwerken wel waren. Zo kon worden vastgesteld dat Brusselse beenhouwers sterk betrokken waren bij het tot stand komen van kredietrelaties en buitenstedelijke contacten en dat in de Brugse ambachtsgilden van de vijftiende en vroege zestiende eeuw ambachtscarrières niet alleen een zaak waren van het nemen van sociale en economische drempels, maar dat ook geografische mobiliteit een belangrijke factor was. Carrière mogelijkheden werden sterk bepaald door de opportunitetskosten en de mogelijkheden om bepaalde sociale netwerken uit te bouwen.³¹ Grootschalige onderzoeken naar de sociale, culturele en economische functies ontbreken echter, zodat voorlopig nauwelijks aansluiting kan worden gevonden met de vooruitgang die voor andere corporaties is geboekt.³² Heel anders verliep het onderzoek naar de middeleeuwse koopliedengilden. Waar deze organisaties voordien veelal werden beschouwd als het instrument waarmee stedelijke elites in de vroege fasen van stadsontwikkeling macht verwierven en vasthielden, is men zich in het recente onderzoek steeds meer gaan richten op hun economische rol. Vooral de gilden die buitenlandse kooplieden verenigden in het laatmiddeleeuwse handelscentrum van de Nederlanden bij uitstek, Brugge, werden onder de loep genomen. Daarbij kwamen ook patronen van integratie van vreemde kooplieden aan bod, waarbij bleek dat niet alleen de corporatieve organisatie van kooplieden in het buitenland van belang was, maar dat de aard van de handelsorganisatie zelf bepaalde of specifieke groepen kooplieden al dan niet integreerden of integratie zochten in de plaatselijke maatschappij.³³ Meer gedetailleerde studies over individuele

29 P. Lambrechts en J.P. Sosson (red.), *Les métiers au Moyen Age: aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1994).

30 C. Lis en H. Soly (red.), *Werken volgens de regels: ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* (Brussel 1994); C. Lis en H. Soly (red.), *Werelden van verschil: ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997); B. De Munck, S. Kaplan en H. Soly (red.), *Learning on the shop floor. Historical essays on apprenticeship* (Ithaca 2006); J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002).

31 C. Deligne, C. Billen en D. Kusman, 'Les bouchers bruxellois au bas Moyen-Age: profils d'entrepreneurs', in: S. Jaumain en K. Bertrams (red.), *Patrons, gens d'affaires et banquiers. Hommages à Ginette Kurgan-van Hentenryk* (Brussel 2004) 69-92; P. Stabel, 'Social mobility and apprenticeship in medieval Flanders', in: De Munck, Soly en Kaplan (eds.), *Learning on the shop floor*, ter perse.

32 P. Stabel, 'Guilds in the late medieval Low Countries: myth and reality of guild life in an export-oriented environment', *Journal for medieval history*, 30 (2004) 187-212.

33 O. Gelderblom, 'The decline of fairs and merchant guilds in the Low Countries, 1250-1650', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 7 (2004) 199-238; P. Stabel, 'De gewenste vreemdeling: Italiaanse kooplieden en de stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuwse Brugge', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 4 (2001) 189-221.

kooplieden en hun strategieën op de markten van de Nederlanden zullen in de nabije toekomst dit onderzoek ongetwijfeld versterken.³⁴

Oude inzichten, nieuwe vragen

Dit overzicht ambieert uiteraard geen volledigheid. Heel wat recente ontwikkelingen waarmee stadshistorici zich hebben beziggehouden blijven hier noodgedwongen op de achtergrond. Er is enorm veel vooruitgang geboekt in onze kennis over ontwikkelingen van stedelijke devotionele praktijken. Het belang van de zogenaamde optelreligie die de laatmiddeleeuwse stedelijke maatschappij zou hebben gekenmerkt is inmiddels wel bekend, maar wordt sterk gerelativeerd door de opkomst van een nieuw verinnerlijkingsproces met de verspreiding van nieuwe religieuze bewegingen, alsook door het gebruik van nieuwe media (druk).³⁵ Studies over de rol van begijnen en van derde-ordebewegingen in de stedelijke maatschappij hebben vooral oog gehad voor de positie van de vrouw.³⁶ Het is overigens opvallend hoe weinig de stadshistoriografie in België en Nederland zich op vrouwen en genderverhoudingen heeft gericht, ondanks de sterke (vooral economische) aanzetten die daartoe zijn gegeven door onder andere Martha Howell.³⁷ Een andere opvallende trend is zeker ook de nieuwe belangstelling voor interdisciplinariteit. Recente studies over stadsgenese en de vorming van het stedelijke netwerk hebben dankbaar gebruik gemaakt van de toenadering tussen archeologie en geschiedenis.³⁸ Maar ook een groeiende belangstelling voor materiële cultuur is zeker waar te nemen en noopt historici tot het ontwikkelen van samenwerkingsverbanden met kunsthistorici. Hetzelfde geldt ook voor de toch wel wat weggedeemsterde ecologische stadsgeschiedenis, die voor de middeleeuwse periode nauwelijks op gang is gekomen.

In de voorbije decennia is het onderzoek naar de (laat)middeleeuwse stad door tal van onderzoeksprojecten sterk gestimuleerd, zowel in België als – zij het met een zekere achterstand – in Nederland. Er is aansluiting gezocht en gevonden met onderzoeksinitiatieven in Duitsland, Frankrijk, Engeland en vooral in de Verenigde Staten. De Nederlanden behoorden in de middeleeuwen tot de meest verstedelijkte regio's in Europa en zijn in deze periode een belangrijke gangmaker geweest van innovatie en creativiteit. Deze dynamische wereld van steden heeft als een magneet onderzoekers in binnen- en buitenland naar zich getrokken. Het is de verdienste van het recente

34 A. Greve, *Hansen, Hosteliers und Herbergen: Studien zum Aufenthalt hansischer Kaufleute in Brügge im 14. und 15. Jahrhundert* (Turnhout 2006) en B. Lambert, *The city, the duke and their banker: the Rapondi family and the formation of the Burgundian state (1384-1430)* (Turnhout 2007).

35 K. Goudriaan, 'De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht: een voorstudie', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 1 (1998) 205-260.

36 W. Simons, *Cities of ladies: beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia 2001); M. Van Luijk, *Bruiden van Christus: de tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Zutphen 2004).

37 M.C. Howell, *The marriage exchange: property, social place, and gender in cities of the Low Countries, 1300-1550* (Chicago 1998). Zie ook E. Bousmar, 'Du marché aux bordiaux: hommes, femmes et rapport de sexe (gender) dans les villes des Pays-Bas au bas moyen âge. Etat de nos connaissances et perspectives de recherche', in: Carlier, e.a. (red.), *Hart en marge*, 51-70.

38 De basisstudie voor de Zuidelijke Nederlanden is uiteraard nog steeds A. Verhulst, *The rise of cities in North-West Europe* (Cambridge 1999). Voor de Noordelijke Nederlanden, waar het onderzoek nog niet zo ver is gevorderd, geeft R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden: op zoek naar overzicht* (Hilversum 2005) een stand van zaken.

onderzoek dat het de traditionele structuralistische stadsgeschiedenis heeft verrijkt met nieuwe, vruchtbare ruimtelijke en cultuurhistorische invalshoeken. Zo konden nieuwe fenomenen worden geïdentificeerd en kon men ook de gekende maatschappelijke evenwichten in de middeleeuwse stad beter duiden. Maar dit betekent niet dat er ook niet vele gaten in het onderzoek zijn geslopen, zowel thematisch als methodologisch. De belangrijkste leemte in het onderzoek is evenwel het grote onevenwicht dat bestaat tussen de late middeleeuwen, waar de bronnen een rijkgeschakeerd onderzoek mogelijk hebben gemaakt, en de vroege en volle middeleeuwen, waar de vooruitgang van het onderzoek gering en weinig betekenisvol is. Het zal één van de uitdagingen zijn om in de nabije toekomst deze chronologische leemte op te vullen en ook het groeiproces van de steden in de Nederlanden beter te duiden. De weinige goede studies die over deze periode tot stand zijn gekomen, tonen dat deze fase minstens even boeiend is als de laat-middeleeuwse ontwikkeling van de stad.³⁹

³⁹ Een van de boeiendste recente studies over deze periode is ongetwijfeld Th.A. Boogaart, *An ethnogeography of Late Medieval Bruges: evolution of the corporate milieu 1280-1349* (Lewiston 2004).

Interview met ex-Vlaams Bouwmeester b0b Van Reeth

In 1999 besliste de Vlaamse regering om een eigen bouwbeleid uit te stippelen voor projecten van de Vlaamse Gemeenschap. Naar Nederlands voorbeeld werd de functie van Vlaams Bouwmeester gecreëerd. In januari 1999 werd b0b Van Reeth aangesteld tot eerste Vlaams Bouwmeester. Een van zijn taken was om de overheid een motor te laten zijn voor een positieve stedelijke ontwikkeling.

b0b Van Reeth, geboren te Temse in 1943, is geen onomstreden figuur, onder meer omdat hij zijn bewondering uitsprak voor de regelloosheid van Vlaamse 'koterijen'. Hij pleit voor een spontane, maar toch bemeesterde bouwwijze, waarin oog is voor de invulling van de ruimte. Vooral het ontwerpend onderzoek boeit hem: 'Ik ben niet iemand die weet, maar iemand die zoekt.' In 1972 was hij oprichter van de stichting ArchitectenWerkGroep (AWG), die allerlei projecten in Vlaanderen, maar ook in Nederland, zou uitvoeren (o.a. het ontwerp voor de Mariaplaats in Utrecht in 1994 en vanaf 2003 de ziekenhuisnieuwbouw in Delft).

Van Reeth werd twee maal genomineerd voor de Mies van der Rohe-prijs: in 1990 voor het Huis Roosmalen te Antwerpen en in 1994 voor het Zuidterras in dezelfde stad. Hij doceert Architectonisch Ontwerpen aan het Henry Van de Velde-Instituut (Hogeschool Antwerpen). Tot in 2005, toen Marcel Smets de tweede Vlaams Bouwmeester werd, vervulde hij de functie van Vlaams Bouwmeester.

PU: *b0b Van Reeth, in januari 1999 werd je aangesteld als eerste Vlaams Bouwmeester voor een periode van vijf jaar, die vervolgens met een jaar werd verlengd. Op welke behoeften wilde de Vlaamse overheid inspelen met de instelling van dit nieuwe ambt?*

BVR: *In de opeenvolgende Jaarboeken Architectuur was er heel wat kritiek geweest op het beleid van de Vlaamse overheid, op haar visie op architectuur, maar vooral op de huisvesting van de Vlaamse ambtenaren. Dat leidde er in de tweede helft van de jaren negentig toe dat de verantwoordelijke minister, Wivina De Meester, de beleidsbrief 'Herkenbaar aanwezig' heeft geschreven, een wat vreemde titel die nu wellicht tot allerlei misverstanden aanleiding zou geven. Men is dan op zoek gegaan naar manieren om de architectuur van de overheid te verbeteren. Hoe kon die overheid een voorbeeldige bouwheer worden? Al gauw is men in Nederland beland, waar contact werd gezocht met de Rijksbouwmeester. Men is tot de bevinding gekomen dat ook in Vlaanderen een*

Afbeelding 1: Herinrichting van het waterbouwkundig labo in Borgerhout. Bouwheer: Afdeling Gebouwen van de Vlaamse Gemeenschap. Architecten: Architecten BOB361 bvba. Foto-graaf: Niels Donkers.

dergelijke functie nuttig zou zijn. De minister is gaan praten met verschillende mensen in Vlaanderen die wat te vertellen hebben op dit gebied, zoals Geert Bekaert en Francis Strauven, en kwam tot de conclusie dat een Vlaams bouwmeesterschap een adequaat middel zou zijn om de situatie te remediëren. Het was de bedoeling om kwaliteitsvolle architectuur te stimuleren, wat dat ook moge zijn. Na een grondige zoektocht is men uiteindelijk bij mij terechtgekomen. In het begin stond ik overigens erg weigerachtig tegenover deze opdracht. Dat was immers niets voor mij. Ik zat met mijn gedachten bij de tekentafel.

Deze functie had voordien in Vlaanderen nooit bestaan. Hoe was die taak bij jouw indiensttreding omschreven? Was er van bij het begin al zoiets als een formele invulling van het Vlaams Bouwmeesterschap?

Het kwam erop neer dat de Vlaams Bouwmeester ervoor moest zorgen dat wat de Vlaamse overheid als waardevolle architectuur in patrimonium heeft, kon worden behouden en wat de Vlaamse overheid zou verwerven of laten bouwen, kwaliteitsvol zou zijn. Wat dat concreet inhield, moest het team van de Bouwmeester zelf bepalen. In het begin waren er dan ook vaak grote misverstanden, niet zozeer bij de minister als wel bij de ambtenaren, die vreesden dat de Bouwmeester een blok aan het been zou worden.

Kan jij die beginmomenten eens omschrijven. Hoe heb je die taak vormgegeven?

Het eerste wat ik tegen de minister heb gezegd is dat, als ik het zou doen, ik ook iemand wilde meebrengen die mijn zwakheden moest compenseren. Ik ken mijn eigen zwakheden en die zijn talrijker dan mijn sterke punten. Ik heb Mark Santens gevraagd, een architectuurfreak die ik al dertig jaar kende. Hij heeft kwaliteiten die ik helemaal niet heb. Samen hebben we bepaald wat er moest gebeuren, wat het profiel van het bouwmeesterschap zou worden. Als eerste moesten we ervoor zorgen dat de bouwprojecten die op stapel stonden voorbeeldig zouden kunnen worden uitgevoerd. We hebben dan zoiets uitgevonden als de 'projectdefinitie'. De overheid is gewoon om op voorhand met een 'programma van eisen' en met ramingen te werken; alles moet nu eenmaal in een begroting worden ingepast. Daardoor ontstonden vaak de meest onwaarschijnlijke misverstanden omdat zoiets natuurlijk nooit klopt. We moesten dus in eerste instantie dat proces voorbereiden en begeleiden, tonen dat bouwen meer is dan een programma van eisen en dat ambities goed moeten worden omschreven. Ambities kunnen uiteraard verschillen naargelang de administratie of het departement. Elke administratie heeft zijn eigen filosofie, zou je kunnen zeggen, en dat kan sterk van elkaar verschillen. Zo hebben we zelf een projectdefinitie geschreven voor OVAM (Openbare Afvalstoffenmaatschappij voor het Vlaams gewest) uitgaande van haar opdracht. Met deze filosofie kan je een bouwproject ook invullen. Maar uiteindelijk hebben ze een afspraak gemaakt met een projectontwikkelaar en een gebouw gehuurd. Eigenlijk is dat onwettelijk, maar die dingen gebeuren wel vaker.

Al heel snel werd ons ook gevraagd om een andere rol op te nemen, de ene keer die van scheidsrechter, de andere keer die van begeleider bij het in de gemeenten organiseren van wat indertijd nog wedstrijden werd genoemd. Daar hebben we steeds voldoening van gehad, want wat gemeenten doen, is veel zichtbaarder dan wat de Vlaamse overheid zelf doet. Met een gemeente kan je gemakkelijker praten; men aanvaardt sneller dat het niet enkel om gebouwen gaat, maar ook om de structuur van de gemeente zelf. Hoe maak je openbare ruimte met gebouwen? Als beleid heb je daar een voorbeeldfunctie te vervullen. Een openbaar gebouw maakt deel uit van de openbare ruimte, van een democratische ruimte, en daar moet je aan werken. Die hulp aan de gemeenten is zeer belangrijk geweest en begon ook veel tijd op te slorpen. Op een bepaald moment heb ik de toenmalige minister, Paul Van Grembergen, gevraagd dit aspect verder uit te bouwen. Er konden drie mensen worden aangeworven om zich alleen daarmee bezig te houden. Dat is een van de zaken die er bijgekomen zijn.

Als Vlaams Bouwmeester was je in de eerste plaats bevoegd voor overheidsgebouwen...

In feite gaat het om het patrimonium in de meer algemene betekenis, dat wil zeggen alles wat eigendom is van de Vlaamse gemeenschap. Dat kan dus naast gebouwen, ook landschappen en infrastructuur inhouden.

Afbeelding 2: Volledige studieopdracht voor de bouw van een verkeerspost voor de afstand-bediening van kunstwerken langs het kanaal Leuven-Dijle. Opdrachtgever: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, NV Zeekanaal en watergebonden grondbeheer Vlaanderen. Ontwerper: SSA/xx. Kunstproject: Michaël Van Den Abeele. Fotograaf: Niels Donkers.

Culturele duurzaamheid, de stad en het bouwmeesterschap

Een functie zoals die van Vlaams Bouwmeester is per definitie toekomstgericht en grijpt in een hedendaagse context in. Geschiedenis als dusdanig is niet direct zijn eerste aandachtspunt, maar de context waarbinnen een Bouwmeester moet werken is natuurlijk wel historisch bepaald. In hoeverre hebben de stedelijke omgeving en de historische dimensie van de stad in de uitbouw van de functie aandacht gekregen?

Al tijdens mijn opleiding als architect was het voor mij duidelijk dat het in de architectuur niet in eerste instantie gaat om bouwen, maar om bouwen in de stad en om werken aan de continuïteit van het stedelijke weefsel. Dat was al zo in de periode vóór het bouwmeesterschap, toen ik met AWG Architecten [*de ArchitectenWerkGroep*, door *b0b Van Reeth* in 1972 opgericht, *nvdr*] in Hasselt het Vlaams Administratief Centrum (VAC) heb gebouwd. We waren er van uitgegaan dat het gebouw een overdekte straat was, en dat was de aanzet voor alles wat we later gedaan hebben en wat we nog doen. Als Bouwmeester was ik me er van bewust dat een goed beleid een vliegwiel moet zijn om stedelijke ontwikkeling op gang te brengen. Daar hebben we altijd op gelet, van bij de opgave. In een programma van eisen voor bijvoorbeeld een kantoorgebouw of een stadhuis gaat het gewoonlijk over wat er materieel nodig is voor de bouw. Waar men steeds aan voorbijgaat, is dat een publiek gebouw ook een plek is van en voor een gemeenschap. Dat wordt nooit omschreven en dus ook nooit berekend in ramingen, ter-

wijl het nochtans essentieel is. Een gebouw of een reeks gebouwen maakt wat uiteindelijk de ‘democratische ruimte’ is. Met die dimensie hebben we steeds rekening willen houden. Concreet gebeurde dat in overleg met de bouwheer over het programma van eisen, maar ook aan de hand van de projectdefinitie die uitdrukt wat er allemaal in het project moet voorkomen. In het voorbeeld van OVAM drukten we de opdrachtgevers op het hart om te definiëren wat de ambitie wel was en welke de prioriteiten moesten zijn.

Het aspect ‘geschiedenis’ is bij de Vlaams Bouwmeester dus wel aanwezig in de uitoefening van zijn functie, zij het in bedekte termen, in zijn manier van denken en zijn attitude tegenover de gebouwde omgeving. Maar het wordt blijkbaar vertaald in geëigende concepten?

Uiteraard. Hier is ‘culturele duurzaamheid’ van essentieel belang en dat heeft alles te maken met geschiedenis. Het typische misverstand van Jaap Bakema [*Nederlands architect (1914-1981) die in het naoorlogse Nederland pleitte voor architectuur als een maatschappelijke kunst en sprak van een ‘totale ruimte’, nvdr*], die in 1964 de architect zag als de ontwerper ‘van stoel tot stad’, is dat een dergelijke opvatting helemaal niets met architectuur te maken heeft. Het is gewoon flauwekul. Wanneer je over architectuur praat, moet je vijf niveaus onderscheiden die heel verschillend van elkaar zijn, maar die men in de opleidingen en in de media vaak over dezelfde kam scheert. Je hebt om te beginnen iets wat helemaal tot de geschiedenis behoort, de stedenbouwkundige *footprint*. Je moet van goeden huize zijn om daaraan iets te veranderen in de stad. Dan heb je het ‘casco’, namelijk de structuur en de gevels van het gebouw. Daarvan heb ik als bouwmeester altijd gezegd dat die minstens vierhonderd jaar moet kunnen meegaan. Want wat merk je: als steden zich toeristisch promoten, dan staan hun folders vol gebouwen die vierhonderd jaar oud zijn en dus al vele malen van bestemming veranderd zijn. Deze twee lagen zijn de cultureel duurzame lagen en daar moeten we goed op letten. Daaronder heb je nog drie niveaus: de technische installaties die dertig jaar moeten meegaan, de indeling van de gebouwen vijftien jaar en de afwerking vijf jaar. Dat zijn heel andere tijdsdimensies, die, als je denkt aan de huidige bouwheren en aan culturele duurzaamheid, totaal onbelangrijk zijn geworden. Het is niet oninteressant om ze te ontwerpen en ze uit te werken, maar ze zijn van een heel andere orde dan die eerste twee niveaus. Dat sluit weer aan bij de historische dimensie: deze laatste drie niveaus hebben niet de pretentie om geschiedenis te maken, enkel om geschiedenis te zijn, om mee te doen met de geschiedenis.

Stel je culturele duurzaamheid dan tegenover economische duurzaamheid?

Nee, niet tegenover de duurzaamheid van de technische materialiteit. In de architectuur gaat het om het bouwen van wat ik zou omschrijven als ‘intelligente ruïnes’. In die zin is het ontegensprekelijk belangrijk dat datgene wat je niet kan wegnemen zonder dat het geheel in elkaar zakt, goed is en minstens die vierhonderd jaar waarover ik het al had, meegaat. Maar bij al die congressen over duurzaam bouwen, waar men het heeft over ecologie en dergelijke, maak ik mij toch bedenkingen. Als we vandaag gebouwen kunnen maken die energie produceren in plaats van energie verbruiken, dan is dat interessant en moet dat gebeuren. Maar dat is nog niet die culturele duurzaamheid van de stedenbouwkundige *footprint*, de ‘casco’, de gevels... dát zijn de dingen waaraan men-

Afbeelding 3: Geluidsschermen aan de A12 in Ekeren. Bouwheer: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Wegen en Verkeer. Fotograaf: Niels Donkers.

sen zich gaan hechten. Er ontstaat een emotionele band tussen wat de geschiedenis ons overlaat en wat we vandaag gebruiken.

Ik heb altijd geroepen – en dat is blijkbaar geen eenvoudige boodschap – dat *gelijktijdigheid* belangrijk is. Dat heeft te maken met de definitie van een stad: de simultaneïteit, de gelijktijdigheid van oud en nieuw. Oud en nieuw in de stad bestaan in feite niet, ze zijn allebei *actueel* en maken op die manier de stad uit. Het boeiende is dat als je die band doorknipt, als je het ‘aha!’ van het nieuwe of het ‘oei!’ van het oude niet meer ziet, ook je houding tegenover de stad totaal verandert. Als monumentenzorg en de commissies die over schoonheid en esthetiek waken op die manier zouden denken over actualiteit in plaats van over ‘dat is oud’ en ‘dat is nieuw’, dan zouden ons heel wat frustraties bespaard blijven.

Kan je als Vlaams Bouwmeester gebouwen laten afbreken?

Dat zou kunnen, ja. Slopen is wel niet echt duurzaam, je moet daar dus voorzichtig mee omspringen. Maar ik zou niet aarzelen om bijvoorbeeld het vac, het Copernicusgebouw in Antwerpen, af te breken. Het is een slecht gebouw, ongeschikt om er in te werken, en het heeft een slechte uitstraling.

Is de gelijktijdigheid die je zoëven hebt gedefinieerd, vergelijkbaar met het begrip van de ‘contextualiteit’ die in de architectuur en de stedenbouw sinds het einde van de jaren zeventig zoveel aandacht heeft gekregen?

De context wordt bepaald door de wijze waarop die gelijktijdigheid de actualiteit

vormt en *that's it*. Er hangt geen waardeoordeel aan vast, het is een vaststelling. De gelijktijdigheid van oud en nieuw daarentegen, wordt door de actualiteit gevormd tot iets interessants, tot wat hun geschiedenis vertegenwoordigt, veeleer dan tot het louter weten van 'dit hier is vijfhonderd jaar oud' en 'dat daar is nieuw'. Als je in verschillende fasen denkt of aan opeenvolgende momenten, is de context wel essentieel, maar als je vertrekt van de context, van de omgeving, dan komt de actualiteit voort uit de gelijktijdigheid.

Identiteit en architectuur

Ik denk hier ook aan het begrip 'identiteit'. Staat dat niet diametraal tegenover deze definitie van het actuele? Is identiteit een begrip waarmee je hebt gewerkt?

De gelijktijdigheid in een stad is niet de identiteit van de stad, maar het heeft er zeker mee te maken. Je hebt twee elementen die de identiteit van een stad uitmaken. Ze bestaat, als ik Adolf Loos [*architect, vooral in Wenen actief (1870-1933), nvdr*] parafraseer, uit de positieve banaliteit van het volkse en uit de monumenten. Monumenten zijn monumentaal en worden 'verbijzonderd' omdat ze bij de elementen van de democratie horen. Ze maken deze zichtbaar en wellicht ook zinvol. Als je denkt aan een kerk of een gerechtshof, gebouwen die veel met ons gemeenschappelijk zijn te maken hebben, dan lenigen zij de nood aan herkenbare dingen – en je hoeft hier dus niet meteen aan Frank Gehry's Bilbao [*architect van het in 1997 gebouwde Museo Guggenheim in Bilbao, nvdr*] te denken –, de nood om zich af te zetten tegenover de banaliteit die het wonen uitmaakt.

Je maakt hier dus een onderscheid tussen architectuur met een grote 'A' en architectuur met een kleine 'a'?

Ik denk aan banaliteit als iets zeer positiefs. Je komt ook veel grote A's tegen in de banaliteit. Alleen zijn ze stilzwijgender, ze roepen niet zo hard, al zijn ze wel grote architectuur. Ik denk niet dat iets moet opvallen om grote architectuur te zijn.

Als we nog even blijven stilstaan bij het begrip identiteit, dat toch vaak als cruciaal wordt naar voor geschoven, zonder dat er veel inhoud aan wordt gegeven, en als ik een wat uitdagende vraag mag stellen: Waar staat de term 'Vlaams' in de functiebenaming 'Vlaams Bouwmeester' dan eigenlijk voor?

Het gaat niet om Vlaams in de zin van een regionale identiteit. Zo heb ik er alleszins niet over gedacht, en het was ook niet wat de mensen die deze functie hebben gecreëerd, in gedachten hadden. Dat is het merkwaardige met de term 'herkenbaar aanwezig' in de beleidsbrief. Al te gemakkelijk zou je kunnen denken dat het ging om een stijl, om specifieke bouwelementen die kunnen worden herkend. Als het al herkenbaar aanwezig zou zijn, dan is het omdat er achter het uiteindelijke product een zoektocht zit, een gezamenlijke zoektocht van een gemeenschap van Europese architecten. Ik zie het zoeken van iemand als Rem Koolhaas helemaal anders dan het zoeken van Aldo Rossi, maar ze zijn wel allebei zoekende. In die zin zou het steeds moeten gaan om de vraag wat architectuur is: we weten nog steeds niet wat het is, maar we zijn wel nog altijd op weg.

Afbeelding 4: Overkoepeling binnenplein kasteel Alden-Biesen, Bilzen. Opdrachtgever: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Gebouwen Limburg. Ontwerper: Ney & Partners. Fotograaf: Niels Donkers.

Wat was jouw concrete ervaring met de administratie en haar visie op stad en geschiedenis? Ik denk hierbij aan archeologie, monumentenzorg, wegeninfrastructuur en zelfs onderwijs. Heb je met hen kunnen samenwerken?

Met de administratie voor Stedenbeleid zeker, met Monumentenzorg ook. Je kan hierover in feite weinig algemene uitspraken doen, omdat het niet gekoppeld is aan administraties, maar aan mensen die al dan niet willen samenwerken. Met de administratie Waterwegen, met de afdeling Monumentenzorg, zeker tijdens de laatste periode, was het heel prettig samenwerken en heel stimulerend voor beide kanten. Maar er zijn er ook die een samenwerking niet zien zitten en eigenlijk vinden dat de Bouwmeester serieus in de weg zit en hen terrein afsnoept dat zij als hun territorium beschouwen. Dan wordt het uiteraard zeer moeilijk werken en lastig om standpunten over te brengen. Er bestaat nochtans een decreet dat zij moeten samenwerken met de Bouwmeester. Het gebeurt dat afdelingen hieraan ontsnappen en *deals* maken met projectontwikkelaars, wat onwettelijk is.

Recent doet zich het fenomeen voor dat de overheid meer en meer haar eigendommen van de hand doet. De overheid is nochtans de enige die op wat langere termijn zou moeten denken, maar zij verkoopt dus haar patrimonium. Doen zij aan nieuwbouw, dan gebeurt dat in een PPS [*publiek-private samenwerking, nvdr*] en wordt het voor de Bouwmeester zeer moeilijk om ervoor te zorgen dat de nodige ambities en criteria wor-

den gehaald. Er worden bijvoorbeeld afspraken gemaakt over de 'huur' die niet op papier staan, maar toch een onderdeel van de *deal* vormen. Dat gebeurt nu volop.

Als je spreekt over de samenwerking met de administratie, moeten we het ook hebben over de samenwerking met onderwijsinstellingen, universiteiten en hogescholen. Hoe is de samenwerking daar verlopen?

Er zijn heel wat projecten via een Open Oproep gepasseerd, dat is een instrument waarmee de Vlaams Bouwmeester ontwerpteams selecteert. De procedure van de Open Oproep voldoet aan de wetgeving op de overheidsopdrachten en aan de Europese regels inzake mededinging. Jaarlijks publiceert de Vlaams Bouwmeester een lijst van studieopdrachten, waarna ontwerpteams uit binnen- en buitenland hun kandidatuur kunnen stellen voor één of meerdere projecten. We hebben met universiteiten nuttige contacten gehad op het moment dat ze met grote projecten bezig waren, bijvoorbeeld in Gent en Leuven. Een heel goede relatie hadden we met het gemeenschapsonderwijs, onze beste 'klant'. Zij voelden de behoefte het beste naar boven te halen. Er is constant onderzoek verricht naar wat een scholengemeenschap eigenlijk is, hoe die functioneert, of gebouwen enkel in de schooltijd een functie moeten hebben dan wel ook een rol moeten vervullen erbuiten.

Architectuur en stedelijkheid

Hoe architectonisch is de stad, of hoe stedelijk is architectuur? Waar stopt het architectuurproject en waar begint het stadsontwerp? Hoe stond jij als Vlaams Bouwmeester tegenover grote stadsprojecten en stedenbouw in het algemeen?

Je kunt architectuur gebruiken om aan de stad te werken. Dan zal dat, al naargelang de bouwheer of de ontwerper, zichtbaar of minder zichtbaar zijn. In het algemeen denk ik niet dat je architectuur moet gebruiken om dat soort stappen te zetten. Maar ik kan me voorstellen dat het beleid met een gebouw iets op gang wil brengen. De inmiddels afgewerkte stationsbuurt in Leuven is daar een voorbeeld van. Ik vond, en vind nog, dat de stad of de overheid de motor moet zijn van stadsprojecten en een *masterplan* voor de hele buurt moet ontwikkelen. Zo kan de overheid bijvoorbeeld het eerste gebouw maken en dan de ontwikkelaars verder aan de beurt laten, in een reeds door de overheid geschapen context. Stationsbuurten, zoals bijvoorbeeld in het recente geval van het ontwikkelingsproject rond Gent-Sint-Pieters, kunnen zo een nieuwe dynamiek geven.

Hoe operationaliseer je dan begrippen als footprint. In het bijzonder, hoe ga je om met morfologische elementen in het stadslandschap en hoe maak je de relatie met de praktijk?

We hebben altijd geprobeerd om vragen te stellen. Ik heb in de zes jaar als Bouwmeester nooit een potlood vastgehouden. Mijn manier van werken was om altijd de vraag te stellen naar het 'waarom'. Zo kan je pas echt achterhalen waarover het in werkelijkheid gaat. Het was wel zo dat we al in het stadium van de projectdefinitie elementen aangaven die te maken hadden met de gemeenschappelijkheid. We wezen er ook altijd op dat het niet gaat om wat een bouwheer vraagt, maar om wat hij verwacht.

Afbeelding 5: Lombardia Antwerpen. Ontwerper bob Van Reeth.

Als het gaat om openbaar beleid, dan is dat een zaak van democratie. Neem bijvoorbeeld het gebouw dat voor de Kredietbank in Brussel is opgetrokken. In de uitwerking van het concept voor dit gebouw, waar toch enkele duizenden mensen moesten werken, was er geen enkele ruimte voorzien die toelaat dat de directeur met Nieuwjaar al zijn mensen toespreekt. Was daar geen behoefte aan? Dat is toch zoals een stad, die behoefte heeft aan een markt, aan publieke ruimte. Het wordt zelden uitgesproken, maar de noodzaak is niettemin evident. Bij een gebouw van de overheid is het toch ook essentieel dat er een dergelijke ontmoetingsruimte is?

Geldt dat ook niet bijvoorbeeld voor de ‘kunst in opdracht’ in de overheidsgebouwen? Gaat het hier ook niet vaak om een achteraf ‘opgeplakt’ supplement?

De kunst in overheidsgebouwen is geregeld door een decreet van 1983 van toenmalig minister Patrick Dewael. Het waren maar drie zinnnetjes, die stelden dat je één tot twee procent van je budget moest gebruiken voor kunst. Meer was dat niet. Ik heb dat dan zachtjes, op een wat verborgen manier – misschien zelfs wat subversief – ook afgeleid naar de infrastructuurwerken. Men heeft allerlei dingen aangekocht toen de Vlaamse administratie zich in de Brusselse kantoorgebouwen ‘Boudewijn’, ‘Ferraris’ en ‘Conscience’ heeft geïnstalleerd. Dat noemde men kunstintegratie, maar als er iets is dat je niet moet integreren is het uiteraard kunst. Dat moet je gewoon anders noemen, en dat moet je zeker ook uitbreiden zodat het niet alleen om beeldende kunsten gaat, maar ook om momenten die ons met kunst confronteren. Je doet dat toch niet om mooie din-

gen te laten zien, maar om er rijker van te worden, intellectueel en contextueel gesproken. Je kunt dus ook schrijvers vragen om iets te doen. Dat is trouwens ook gebeurd. Als bouwheer wil je dat de context verrijkt wordt. Haal er dus wetenschappers bij, en kunstenaars, en de opdracht zal nog beter worden ingevuld

Zoals je zelf aangeeft is het belangrijk, in het kader van de stad, om goede contextuele studies te maken. Je hebt daar instrumenten voor aangereikt. De Open Oproep is een succes geworden dankzij de mengformule van de besloten prijsvraag en de besloten raadpleging. Er was de Meesterproef die toelaat rechtstreeks opdrachten te verlenen voor belangrijke projecten. Met een ander doel voor ogen weliswaar, was er ook de fotografische beeldinventaris van de realisaties en hun ruimtelijke omgeving in het kader van het Bouwmeesterschap. Hebben deze instrumenten goede projecten opgeleverd? In Vlaanderen werden ook enkele grote gerechtsgebouwen opgetrokken of in gebruik genomen, zoals in Antwerpen en in Gent. Was je daar als Vlaams Bouwmeester bij betrokken?

Er zijn heel wat projecten uit dit eerste Vlaams Bouwmeesterschap gekomen, in de betekenis van projecten die meewerken aan de structuur van de stad. Verschillende stadhuizen en culturele centra, maar vooral ook scholen die in een stedelijke context stonden, hebben in hun omgeving een betekenisvolle ruimte gecreëerd. Op de totstandkoming van de gerechtsgebouwen van Gent en Antwerpen heb ik als Bouwmeester geen invloed gehad. Dat waren beiden prijsvragen op federaal niveau. Justitie is uiteraard de bevoegdheid van de Belgische regering. Nochtans is het zo dat opdrachten in Vlaanderen, eenmaal ze een zekere oppervlakte bereiken – meer dan 10.000 m² geloof ik – door de Bouwmeester moeten worden geadviseerd. Maar het (nu voltooide) Antwerps gerechtsgebouw was van voor mijn tijd en bij Gent ben ik evenmin betrokken geweest. In Antwerpen was ik er wel bij toen de werken gestart zijn. Zelf vind ik een prijsvraag een heel slechte manier om een opdracht te geven. Ik heb gezien wat er uit de prijsvraag gekomen is op het moment dat er nog drie ontwerpen over waren. Daaruit heeft men gelukkig het beste ontwerp gekozen. Ik ben blij dat het uiteindelijk dat ontwerp geworden is, omdat het een teken is in de stad. Gelet op het negentiende-eeuwse stedenbouwkundige patroon in dat deel van Antwerpen, is het gebouw vanuit elk punt in die wijk zichtbaar. Het is overigens een schitterend gelegen gebouw. Het vervangt een oud station. Bovendien loopt de invalsweg vanaf de autoweg er onderdoor.

Hot items van vandaag zijn de stedelijke periferie en het verstedelijkte perifere landschap. Er is veel om te doen maar er gebeurt weinig. Had je daar als Vlaams Bouwmeester concrete plannen voor?

Als we dat hadden gekund, hadden we dat zeker gedaan. Maar het nadeel de eerste te zijn, is dat je zo veel zaken tegelijkertijd moet doen en niet zelf alles kan aanbrengen. Hier hebben we dus vooral gereageerd op momenten dat er zich effectief ook iets voordeed. Wat mij voortdurend bezighield en waar ik ook steeds de nadruk op heb gelegd – vaak zonder veel resultaat, moet ik bekennen – is dat men moet stoppen met verkavelen. Maar woonuitbreidingsgebieden zijn er blijven komen. Zelfs als men daarvoor kiest, mag dat niet gebeuren met de ‘Vlaamse slag’, door te denken ‘we gaan een huisje bouwen’. Als je dan toch aan het landschap raakt, laat dan onderzoek doen door archi-

Afbeelding 6: Bargebrug over de coupure en onthaal bussen, Brugge. Opdrachtgever: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Waterwegen en Zeewezen, en Stad Brugge. Ontwerper: West 8 – Poponcini & Lootens – Lapere – Gedas. Fotograaf: Niels Donkers.

tectuurhistorici, universiteiten en hogescholen over hoe je het landschap mogelijkere wijze nog interessanter kan maken door middel van de architectuur, in plaats van er gewoon van uit te gaan dat we met zijn allen op drie meter van elkaar huisjes moeten en mogen bouwen. In die zin zijn we op die zes jaar Bouwmeesterschap wel tweehonderd keer 's avond gaan praten om te trachten mensen te overtuigen. Dat was een onderdeel van de job. Ik ben ervan overtuigd dat we moeten blijven uitschreeuwen dat we uiteindelijk eens moeten stoppen met verkavelen.

De architectuuropdracht als uitdaging

Terugkijkend op zes jaar Bouwmeesterschap, wat zou je nu positief evalueren en waar zeg je dat het beter had gemoeten?

Het is duidelijk dat we niet voldoende hebben kunnen doen. We hebben veel zaken kunnen aanzetten, maar lang niet alles kunnen afronden. We waren bijvoorbeeld gestart om de beleidsmakers uitspraken te laten doen over de honorering van architecten en ontwerpers, omdat daar een lijn in moet worden getrokken, maar dat is niet voortgezet. Telkens opnieuw waren dat frustrerende discussies en hadden ambtenaren de overtuiging dat architecten zich wilden verrijken, terwijl collega's de boeken moeten

sluiten omdat ze door de overheid slecht worden betaald. Verder was het jammer dat heel wat administraties elke samenwerking met de bouwmeester hebben geboycot. Ook de traagheid van de administratie was vaak frustrerend. Soms word je echt misbruikt.

Ik ben heel gelukkig dat ik nooit als een schoolmeester ben tewerk gegaan en dat ik altijd gevraagd en bevroegd heb. Er zijn zoveel verschillende manieren om met stedenbouw en architectuur om te gaan. Vele manieren zijn waardevol. Hoewel ze niet echt mijn manier vertegenwoordigen, moesten ze allemaal een kans krijgen. Ik zeg altijd dat er tussen Rem Koolhaas en Giorgio Grassi [*Italiaans architect van o.a. de openbare bibliotheek in Groningen (1992), nvdr*] een heleboel manieren liggen om interessant bezig te zijn. Als je ziet wat er uit een Open Oproep komt, dan is dat zeer divers. De keuze lag hier uiteindelijk wel bij de bouwheer. Dat was zo al van bij de eerste Oproep: de eerste tien werden door mij geselecteerd, vervolgens werden er vijf gekozen samen met de bouwheer en uit die laatste vijf werd dan de selectie gemaakt op basis van een evaluatie van het project dat het best beantwoordde aan de ambities.

Heb jij misschien nog raadgevingen te verstrekken aan jouw opvolgers Vlaams Bouwmeesters?

Iedereen vult natuurlijk die functie in zoals hij of zij zelf wil. Wat ik belangrijk vind is de vraag hoe je criteria van culturele duurzaamheid hanteert bij het beoordelen van stedenbouwkundige en architecturale projecten. In de periode dat ik Bouwmeester was, hebben we daar heel hard aan gewerkt en dat zou zeker moeten worden voortgezet. Die culturele duurzaamheid is gedurende zes jaar mijn houvast geweest. Enkel oordelen over mooi of lelijk, dan word je al snel de Jan Hoet [*Vlaamse kunstgoeroe, voormalig directeur van het SMAK in Gent, nvdr*] van de architectuur, en dat is nu ook weer niet de bedoeling. Intuïtief kan je zelf wel het concept 'culturele duurzaamheid' aanvoelen, maar het is zeer moeilijk om dit te operationaliseren voor anderen. Bij de eerste fase van projecten waar je zelf in betrokken bent, is al snel duidelijk of een bepaald project eraan beantwoordt. Wat daarna komt is het proces waarbij bouwheer en ontwerpers elkaar vinden. Daar ligt een hele grote opdracht voor de opleiding. Architecten mogen dat proces niet te arrogant aanvatten. Vele – vaak jonge – architecten zijn niet bereid om die gesprekken aan te gaan. Daar schrik je van. Ikzelf vind niets boeiender dan de confrontatie met een bouwheer die bepaalde zaken anders wil en die moeilijk doet. Stellen dat dat nu eenmaal jôuw architectuur is en daarover geen discussie willen aangaan, is niet echt bevorderlijk. Die opvatting heeft geen toekomst. En dat is even belangrijk als architecten het onderscheid leren tussen die vijf niveaus in duurzaamheid.

Werkelijk cultureel duurzaam bouwen, is echt werken aan de toekomst. Dat is aan iets werken dat geschikt is voor de toekomst, die je weliswaar nog niet kent, maar die er wel aan komt. Een object heeft geen toekomstwaarde. In het beste geval wordt het antiek, met wat tegenslag wordt het brocante, maar vaak wordt het helemaal niets. Architectuur gaat net over lange duur, dat gaat over waarde verwerven met de tijd. Culturele duurzaamheid is het verwerven van meerwaarde in de tijd, dankzij de tijd. Ik heb er altijd voor gepleit dat wanneer we gebouwen maken waarvoor we ons niet hoeven te schamen, ook al passen ze niet in het mentale landschap van de gemiddelde Vlaming, dat we dan gebouwen maken die misschien wel over vijftig jaar op de monumentenlijst

*Afbeelding 7: Mariaplaats
Utrecht. Ontwerper: bob Van
Reeth.*

terechtkomen. Maar dan mag je niet vertrekken van de instelling ‘ik weet wat architectuur is’. Architectuur is zoeken, naargelang de context van de plek waar je bouwt, maar ook van de tijd waarin je bouwt. Vandaag is anders dan twintig jaar of vijftig jaar geleden.

Je bedoelt dat gebouwen niet onmiddellijk in het collectieve geheugen moeten terechtkomen?

Dat hoeft niet. Actuele gebouwen omschrijft men soms met termen als ‘bunkers’ of men geeft er allerlei benamingen aan. Mentaal kan men soms bepaalde gebouwen niet in het landschap van vandaag plaatsen. Maar naarmate deze gebouwen ouder worden, worden ze geaccepteerd, en worden ze zelfs geliefd. Men gaat zich hechten aan die gevels. In Amsterdam heeft men onderzoek verricht bij jongeren tot veertien jaar en hen geconfronteerd met oude gebouwen. Op de vraag waarom men dat mooi vond, kwam vaak het antwoord ‘omdat het oud is’. Men gaat zich aan architectuur hechten.

Abstracts

MAARTEN F. VAN DIJCK, 'The city as an independent variable and a centre of modernity. Long-term trends in urban and rural crime in the Netherlands (1300-1800)'

This article is about the differences between urban and rural patterns of crime. The analysis of long-term developments shows that townsmen acquired at a very early stage a modern, less-violent behaviour because of their socialization in urban society. In the late Middle Ages urban violence already had modern characteristics: collective violence became less important in urban settings and the perpetrators of violence in cities increasingly belonged to the poorer social strata. The crucial role of (the disciplining characteristics of) public space was yet another feature of urban delinquency and violence. Townsmen became less prone to violent behaviour, but villagers lacked the experience with the particular social setting of cities. They considered the various types of contact with strangers as a possible threat. This was the reason why villagers got a large share in urban violence during the Early Modern period. Therefore, urban society played a crucial role in the development of a modern, less-violent pattern of behaviour.

RIK RÖTTGER, 'Capitol and capital. The "Anspach moment" in the urbanisation of Brussels and its links with liberal political culture (1860-1880)'

Brussels is undoubtedly a 'liberal' city due to the simple fact that since Belgian independence its mayors, as a rule, have been liberals. Mayor Jules Anspach, one of the leading liberal figures (1863-1879), was responsible for transforming Brussels into a modern national capital. He produced the image of a thriving commercial city through the creation of the central boulevards of Brussels. As a follower of Haussmann-like urban planning he also created the image of a liberal Brussels as the *polis*, a proud capital of an independent people in touch with progress. Anspach's ideas of urban planning aimed at the cultivation of a civic identity that reflected specific liberal moral ideas, carried by freemasonry. Anspach's sanitation scheme of the 1860's and 1870's is a perfect example of the implementation of the theoretic ideas of the 'sanitary city' as described by Patrick Joyce. It celebrated a liberalism consisting of national pride, optimistic belief in economic progress through commerce, rational thinking and self-government.

BRUNO NOTTEBOOM, 'The hidden ideology of Jean Massart. Discourses on landscape and (anti-)urbanism during the first quarter of the twentieth century'

Botanist Jean Massart (1865-1925) was a key figure for both landscape research and policy in Belgium. He studied geobotany in Belgium: the interrelation between geography, natural vegetation and culture. His numerous popularising publications and his relations with politicians, landscape architects, the nature preservation movement and tourist organizations, gave Massart's work an importance that went far beyond science. This paper takes the network of Massart as a starting point in order to identify various discourses on landscape and nature preservation. In particular, we examined how the modernization of landscape is perceived and how the idea of the untouched nature that was developed in the nature preservation movement was used in different ideologies and in discourses on the process of urbanisation.

Sommaires

MAARTEN F. VAN DIJCK, 'La ville comme variable indépendante et centre de modernité. L'évolution de la criminalité rurale et urbaine aux Pays-Bas (1300-1800).'

L'article traite des différences entre criminalité urbaine et rurale. Une analyse de l'évolution criminelle aux Pays-Bas prouve que les citoyens acquièrent précocement des comportements modernes, moins agressifs. Ce développement est le résultat de la sociabilité urbaine. La violence urbaine adopta un caractère moderne, dès le bas Moyen Âge: la violence collective s'atténua et l'agressivité des comportements se cantonna de plus en plus dans les groupes sociaux pauvres. Le contrôle social et les références civiques, omniprésents dans l'espace public, étaient un frein à la violence urbaine. Dans les villages, au contraire, toute confrontation avec l'étranger ou l'insolite était ressentie comme une menace, par les ruraux, et recevait une réponse agressive. Par conséquent, on peut affirmer qu'au regard de la société urbaine, la société rurale des Temps Modernes était particulièrement violente.

RIK RÖTTGER, 'Capitol and capital. Le "moment Anspach" dans l'urbanisation bruxelloise et la culture politique libérale (1860-1880)'

Bruxelles est sans doute une ville libérale du fait que, dès l'indépendance de la Belgique, elle a été gouvernée – omission faite d'une période très courte – par des bourgmestres libéraux. Un de ces grands hommes politiques libéraux, Jules Anspach (1863-1879) est largement identifié avec la transformation de Bruxelles en capitale moderne de la jeune nation belge, grâce à la construction des boulevards centraux. Adepte des idées haussmanniennes, Anspach a conféré à Bruxelles une image de ville indépendante et progressiste. De l'urbanisme d'Anspach naîtra une identité urbaine illustrant la force morale du libéralisme, issue des loges maçonniques. Les travaux d'assainissement des années 1860 et 1870 correspondent au modèle de 'la ville sanitaire', décrit par Patrick Joyce. Ils célèbrent un libéralisme révélateur du prestige national, une croyance optimiste dans la croissance économique par le commerce, le rationalisme et l'autonomie politique.

BRUNO NOTTEBOOM, 'L' idéologie caché de Jean Massart. Discours sur le paysage et (anti-urbanisme) dans le premier quart du vingtième siècle'

Le botaniste Jean Massart (1865-1925) est un personnage-clé pour la recherche sur la politique du paysage en Belgique. Il étudia la géobotanique de la Belgique: la relation entre la géographie, la végétation naturelle et la culture. Ses nombreuses publications vulgarisatrices, ses liens étroits avec les hommes politiques, les peintres et architectes paysagistes, les militants pour la protection de la nature et les acteurs du développement touristique, donnent au travail de Massart une importance qui dépasse l'histoire des sciences. L'article prend le réseau de Massart comme point de départ pour situer ses différents discours sur le paysage et sur la protection de la nature. L'Auteur examine, en particulier, comment la modernisation du paysage est perçue et comment la notion de nature sauvage est utilisée tant dans l'expression des idéologies sociales que dans des discours sur l'urbanisme.

Personalia

BRUNO NOTTEBOOM (°1973) is ingenieur-architect en stedenbouwkundige. Hij werkt aan de vakgroep Architectuur & Stedenbouw van de Universiteit Gent aan een doctoraat over de beeldvorming van het landschap in België tussen 1890 en 1940. Hij publiceerde onder meer in *Oase, Les carnets du paysage* en het *Jaarboek Stedenbouw en Planning Vlaanderen 2003-2004*. Correspondentieadres: Universiteit Gent, Vakgroep Architectuur & Stedenbouw, Jozef Platteaustraat 22, B-9000 Gent, tel: +32 (0)9 264 37 42, E-mail: bruno.notteboom@ugent.be

RIK RÖTTGER (°1977) studeerde hedendaagse geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij was als ambtenaar van de Kamer van volksvertegenwoordigers redactiesecretaris voor het boek *Geschiedenis van de Belgisch Kamer van volksvertegenwoordigers*. Momenteel is hij aspirant van het FWO-Vlaanderen aan de Vrije Universiteit Brussel, waar hij een doctoraat voorbereidt rond het liberaal progressisme te Brussel, 1830-1914. Zijn interesse gaat vooral uit naar de 'radicale', 'republikeinse' of 'populaire' variant van de liberale politiek cultuur in de negentiende eeuw. Centraal staan het Belgische 'progressisme' binnen de republikeinse Europese traditie, de 'sociale ruimten' (het parlement, de liberale partij, de vrijmetselarij, de burgerwacht, etc.) en de buitenparlementaire actie (propaganda, feesten, herdenkingen). Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Geschiedenis, Pleinlaan 2, B-1050 Brussel, tel: +32 (0)2 6292580, E-mail: rik.rottger@vub.ac.be

PETER STABEL (°1962) is verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en doceert middeleeuwse geschiedenis en stadsgeschiedenis aan deze instelling. Hij promoveerde in 1994 aan de Universiteit Gent met een proefschrift over patronen van verstedelijking in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen (*De kleine stad in Vlaanderen*, Brussel, 1995, en *Dwarfs among Giants. The Flemish Urban Network in the late Middle Ages*, Leuven/Apeldoorn, 1997). Hij publiceert over diverse aspecten van de laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis (migratie, stedelijke identiteit, relaties met het hof, integratie van vreemdelingen...) en de sociale en economische geschiedenis in dezelfde periode (detailhandel, internationale handel, textielindustrie). Hij bereidt momenteel een boek voor over de Brugse ambachtsgilden in de 15de eeuw. Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Departement Geschiedenis, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen, tel. +32 (0)3 220 42 60, E-mail: peter.stabel@ua.ac.be

MAARTEN F. VAN DIJCK (°1980) studeerde cultuurgeschiedenis Nieuwe Tijd aan de Katholieke Universiteit Leuven (1998-2002). Zijn afstudeerscriptie over het verenigingsleven in de zeventiende en achttiende eeuw werd in 2002 bekroond door de provincie Vlaams-Brabant. Momenteel is hij lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen en maakt hij een vergelijkende studie over de stedelijke criminaliteit in het kader van het IUAP-project 'Urban society in the Low Countries (late Middle Ages – 16th century)'. Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Departement Geschiedenis, Prinsstraat 13 (bureau R.A11), B-2000 Antwerpen, tel: +32 (0)3 220 49 37, E-mail: maarten.vandijck@ua.ac.be

MICHIEL WAGENAAR (°1948) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is verbonden aan de afdeling geografie en planologie van dezelfde universiteit. Zijn onderzoek richtte zich op Europese hoofdsteden, dat in 1998 leidde tot de publicatie van *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Thoth/Bussum). De laatste tijd houdt hij zich bezig met woning en woondomein als dragers van distinctie, 1870- 2005. Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Afdeling geografie en planologie, Nieuwe Prinsengracht 130, NL-1018 VZ Amsterdam, tel: +31 (0)20 525 4148, E-Mail: m.f.wagenaar@uva.nl

INHOUD Stadsgeschiedenis I (2006) I

PETER STABEL EN MICHEL WAGENAAR, I
Stadsgeschiedenis. Uitgangspunten van een nieuw tijdschrift

MAARTEN F. VAN DIJCK, 7
De stad als onafhankelijke variabele en centrum van
moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale
criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)

RIK RÖTTGER, 27
Capitol and capital. Het 'moment Anspach' in de Brusselse
urbanisatie en liberale politieke cultuur (1860-1880)

BRUNO NOTTEBOOM, 51
De verborgen ideologie van Jean Massart. Vertogen over
landschap en (anti-)stedelijkheid in België in het begin van de
twintigste eeuw

PETER STABEL, 69
De stad in de middeleeuwse Nederlanden.
Enkele opvallende tendensen in het recente onderzoek

PIETER UYTENHOVE 79
(met medewerking van PETER STABEL),
Interview met ex-Vlaams Bouwmeester b0b Van Reeth

Abstracts 93

Sommaires 94

Personalia 95

STADS
geschiedenis

